

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXII

Yayın Komisyonu:

Prof. Dr. Necati ÖNER (*Dekan*)
Prof. Dr. Hüseyin YURDAYDIN
Prof. Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU
Prof. Dr. Talat KOÇYİĞİT
Doç. Dr. Gültekin ORANSAY
Doç. Dr. Esat COŞAN

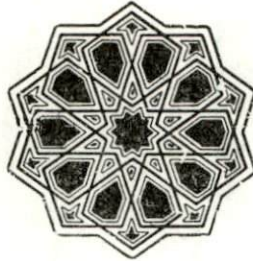
Makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
YARATIMDA YILDA BİR ÇIKARILIR

ÇİFT / XVII

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ-ANKARA.1978

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Prof. Dr. Şakir BERKİ, <i>İslâm Hukuku Miras Sistemi ile Medeni Kanunun Miras Sistemi Arasındaki Farklar</i>	1
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU, <i>Tefsir'de Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'dan rivayet ettiği Garibü'l-Kur'anı</i>	17
Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY, <i>Eski Çağlardan bu yana zaman ölçümü ve takvim</i>	105
Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, <i>Zamanımızda Ege Alevileri</i>	139
Prof. Dr. İbrahim Agâh ÇUBUKÇU, <i>İslâm'da Terbiyenin Önemi</i> . . .	151
Prof. Dr. Cavit SUNAR, <i>Beynimizin Ruhsal Mu'cizeleri</i>	157
J. Heywood THOMAS, <i>Paul Tillich, Çeviren : Doç. Dr. Mehmet DAĞ</i>	201
Doç. Dr. Ethem Ruhi FIĞLALI, <i>Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı</i>	245
Doç. Dr. Gültekin ORANSAY, <i>Türkiye'de Defter ve Dergi Biçiminde Fasl Yayınları</i>	277
Edward D. VOGT, <i>Din Sosyolojisi Araştırmalarında Objektiflik, Çeviren: Dr. M. Rami AYAS</i>	297
Dr. Mehmet AYDIN, <i>Gazâli'nin "Kubb" Nazariyesinde "Allahın Sıfatlarının" Anlam ve Önemi</i>	307
Antoine VERGOTE, <i>Çocukta Din, Çeviren : Erdoğan FIRAT</i> .	315
Dr. Abdülkadir ŞENER, <i>İslâm Hukukunda Hacr</i>	331
İhsan TURGUT, <i>Platon'da Bilgi Türleri</i>	349
Dr. Günay TÜMER, <i>Bîrânî'nin Türkoloji ile İlgili Olarak Verdiği Bilgiler</i>	361
Dr. Ahmet UĞUR, <i>Selim - Nâmeler</i>	367

KİTAP TANITMA VE TENKİTLER

Doç. Dr. Gültekin ORANSAY, <i>Mevlevî Ayinleri</i>	381
Dr. Mustafa FAYDA, <i>Kitabu'l - Marife ve 't-Tarih</i>	383
Dr. Mustafa FAYDA, <i>el-Ahbaru'l - Muvaffakiyyat</i>	385
Dr. Mustafa FAYDA, <i>Fıkhü'l - Mulûk ve Miftahu'r - Ritâc el - Mur - sad alâ - Hızaneti Kitâbi'l - Harac</i>	389
Dr. İsmet KAYAOĞLU, <i>Kur'anda Tababet</i>	393
Dr. Günay TÜMER, <i>Bir Türkçe Kasas-ı Enbiyâ</i>	397

HÂRİCİLİĞİN DOĞUŞU VE FIRKALARA AYRILIŞI

Doç. Dr. E. Ruhi FİĞLALI

Hâricilik, İslâm'da ilk ortaya çıkan fırkadır. Ayrıca birtakım görüşleriyle, İslâm düşünce târihinde geniş yankılar uyandırmış ve söz gelişi, Mu'tezile ve Vehhâbilik gibi mezheplere etkilerde bulunmuştur. Bu yüzden, Hâriciliğe, bugün bile önemini koruyan târihi bir fırka gözüyle bakılabilir.

Hâriciliğin doğuşuna tesir eden sebeplerden bir kısmını daha önce ele almıştık (Bk.: E. R. Fığlalı, Hâriciliğin Doğuşuna tesir eden Bazı Sebepler, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1975, C. XX, ss. 219-247). Bu incelememizde, Hâriciliğin doğuşuna tesir eden sebepleri kısaca özetledikten sonra, Hâriciliğin doğuşu ve firkalara ayrılışını ele almak istiyoruz.

1. Havâric'in Doğuşu:

Herşeyden önce kendilerine verilen ad üzerinde ihtilâf edilen¹

1 Bu fırka mensuplarına verilen en genel isim olan Hâricî (Çoğulu: Havâric) kelimesi, muhaliflerince, "insanlardan, dinden veya haktan ya da Hz. Ali'den uzaklaştıkları" için verilmiştir. Bk.: İbn Manzûr, *Lisân*, II, 251; Zebidî, *Tâc*, II, 23; Eş'arî, *Makâlât*, 127-8; Neşvânul-Himyerî, *el-Hûrû'l-Iyn*, 200. Şehristânî (*Milel*, I, 114) ise, bu ismin, cemâatin üzerinde birleştiği âdil bir imama hurûc eden herkese verileceğini, bunun sahabe devrinde veya sonra olmasının farketmeyeceğini söyler. Ama bunun karşısında Hâricîler, bizzat kendileri, bu ismi, "Allah yolunda hicret eden kişi, yeryüzünde bereketli yer ve genişlik bulur. Evinden, Allah'a ve peygamberine hicret ederek çıkan kimsese ölüm gelirse, onun ecrini vermek Allah'a düşer" (Nisâ: IV, 100) âyetiyle belirtilen zümre ve insanlar oldukları için aldıklarını söylerler. Hâricîlere verilen bir isim de tahkim'i reddettikleri için "el-Muhakkime"dir. Bk.: Neşvânul-Himyerî, *Hür*, 201; Eş'arî, *Makâlât*, 128; el-İsferâyîni (*et-Tabîr*, 26) ve el-Bağdâdî (*el-Fark*, 72, 74), bu ismi "el-Muhakkimetu'l-Ulâ" şeklinde kullanırlar. Sıffîn'den sonra, Hz. Ali ile birlikte Kûfe'ye girmeyip Kûfe yakınlardaki Harûrâ'da toplandıkları için de "Harûriyye" denir. "Allah şüphesiz, Allah yolunda savaşp, öldüren ve öldürülen mü'minlerin canlarını ve mallarını... cennete karşılık satın almıştır" (Tevbe: IX, 111) ve "İnsanlar arasında, Allah'ın rızasını kazanmak için canını verenler (satanlar) vardır" (Bakara: II, 207) âyetlerini delil olarak gösterdikleri ve pek beğendikleri bir isimleri de "Şurât"tır. Kendilerinin kabul ettikleri bu isimler yanında, beğenmedikleri, reddettikleri bir isim de "dinden çıkanlar" anlamına kullanılan "Mârîka"dır. Bk.: Neşvânul-Himyerî, *Hür*, 201; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, 256-7.

Havâric'in doğuşunu, ilk ve sonraki tarihçiler hep Sıffin savaşında, hakem meselesinin ortaya atılışına bağlarlar.²

Onlara göre Havâric, tahkimi kabul edişinden dolayı Ali b. Ebî Tâlib'den ayrılanların meydana getirdiği bir fırkadır³. Bu ayrılışın sebebi de Nebî (SA)'nin hilâfeti konusunda bir fasıla vererek, insanların hükmüne müracaat etmenin doğru olmadığıdır⁴.

Görülüyor ki Havâric, Allah "Eğer mü'minlerden iki takım birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltiniz."⁵; "Ey mü'minler! İhramlı iken avı öldürmeyin, sizden bile bile onu öldürene, ehli hayvanlardan öldürdüğü kadar ceza olduğuna içinizden iki âdil kimse hükmedecektir."⁶; "Karı kocanın arasının açılmasından endişelenirseniz. Erkeğin ailesinden bir hakem, kadının ailesinden de bir hakem gönderin."⁷ buyurmak suretiyle, mü'minlerin anlaşmazlığa düştüğü bu gibi hallerde hakem usulünü tavsiye etmiş olmasına rağmen, tahkîm'i saymamakta ve dolayısıyla prensip bakımından yanlış adım atmış olmaktadırlar⁸.

Görünüşte Hâvâric'in doğuşunu böyle tarihî bir olaya bağlamak keyfiyetinin kabulü doğru ise de, Hâriciliğin, tahkimden önce Müslümanların zihinlerini işgal eden diğer fikirler veya ortaya çıkan gruplar göz önünde tutulursa, bir defada ve hemen vücut buluvermiş bir fırka olduğunu da iddia edemeyiz⁹.

Hâricilik hareketi veya doğuşuna tesir eden sebeplerin en önemlilerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

a) Özellikle Abdullah b. Mes'ud ekolüne mensup¹⁰ Iraklı yani Kûfeli "kurra", Kur'an hükümlerine sıkı sıkıya bağlı oldukları için, Hz. Osman devrinde ortaya çıkan istikrarsızlık, yeni fethedilen ülkelerdeki genel ictimai karışıklık karşısında, kendilerine mahsus bir tavır almayı takvâlarının tabii bir icabı olarak gördüler. Buna binaen

2 İrfan Abdulhamîd, *Dirâsât*, 67.

3 Kalhâtî, *Keşf*, 140 b; Kalamâvî, *Havâric*, 2.

4 Goldzhier, *Akîde*, 190; Vaglieri, *The Ali-Muaviya*, 235.

5 Hucurât: XLIX, 9.

6 Mâide: V, 95.

7 Nisâ: IV, 35.

8 Hakem usulünün doğruluğu hakkında bk.: Bağdâdî, *Usûl*, 292.

9 Kalamâvî, *Havâric*, 2.

10 Nuaymî, *Havâric*, 16.

de mutlak adâletin hüküm süreceği, insanların siyasi çekişmelerden uzaklaşp ilk devirdeki İslâm kardeşliği ve dürüstlüğünün gerçekleşeceği bir cemiyet anlayışına, otoriter, âdil bir nizam fikrine temâyül gösterdiler. Bunun da "hilâfet" ve dolayısıyla seçimle ilgili olduğu görüşünde karar kaldılar ve halifenin şahsiyetine büyük önem verdiler.

b) Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan "Ridde" harpleri, merkezî otoriteyi temsil eden Kureyş'in hâkimiyetinin, Cahiliye devrinde büyük çekişmelere sahne olmuş kabîle asabiyetini tamamen silememiş olduğunu ortaya koymuştur. Gerçi İslâm, kabîle asabiyetini tamamen ortadan kaldıramamış ise de şiddetini hafifletmişti¹¹. Fakat bu ırkçılık, Hz. Osman'ın hilâfetinin son devrelerinde, yeniden korkunç bir şekilde baş kaldırmıştı¹². Bu çıkışta Benû Hâşim ile Benû Umeyye'nin tesiri büyüktü. Ne Ümeyye oğulları Bedr günü Hz. Hamza ve Hz. Ali'den gördüklerini; ne de Hâşim oğulları Uhud'da Hind'den gördüklerini unutabilmişlerdi¹³. Bu iki köklü sülâlenin başlattığı intikam arzuları veya liderlik çekişmeleri, Havâric'in aralarından çıktığı Rebiialılar ile Cahiliye devrinde sürekli kavgalar ettikleri "Mudar" kabîleleri arasında yeni sürtüşmelerin başlamasına sebep oldu¹⁴. Mis'ar b. Fedekî, Hurkus b. Zuheyr, Urve b. Udeyye gibi Haricilerin ileri gelenlerinin Temimli olması ve Yemenli kabîlelerden de oldukça fazla sayıda insanın Hariciler arasında Hz. Ali'nin safında bulunması, bunların Mudarlılar yani onların kuvvetlileri Kureyş'e karşı hareketlerini tahrik etmişti. Maamafih Wellhausen¹⁵ bunların kabîlevî durumlarına bakarak "asıl bedevî araplar" olduğuna ve dolayısıyla gerek Kureyş'e karşı hareketlerinde gerek dinî-siyasî hiziplerde büyük rol oynamalarına kail olunmayacağını söyler ve delil olarak da, eğer bunlar asliyetlerini koruyan asıl bedevî araplar olsaydı, Hz. Ali'den ayrıldıkları ve hattâ kaçtıkları zaman sahraya, çöle çekilmeleri gerekirdi; oysa onlar Dicle'nin kenarındaki Sehl-i Cûhâ, Ehvaz, Medyen, Fars gibi arap olmayan yerleşik bölgelere gitmişlerdir, der.

Buna karşılık Brünnow¹⁶ da Haricilerin "çölün büyük kabîlelerinden olan hakîki araplar" olduklarını, bundan çöl araplarının

11 Hasan İ. Hasan, *Tarih*, I, 367.

12 Ebû Zehra, *Mezhepler*, 19.

13 Hasan İ. Hasan, *Tarih*, I, 367.

14 Mudar ve Rabia kabîleleri arasındaki çekişmeler için bk.: Wellhausen, *Arap Dev.* 32, 85, 99, 199.

15 *Havâric*, 17-8.

16 W. Thomson, *Kharijism*, 373.

kastedilmeyip, sadece araplar veya çöl araplarının neslinden olanların ifade edildiğini belirterek aynı teze iştirak etmiş görünüyor. Maamafih Irak araplarının yani Mudar'a karşı olan ve "Halife Ömer İbnu'l-Hattab tarafından Basra ve Kûfe'de iskân edilen e h l-i R i d d e araplarının"¹⁷ büyük çoğunluğunun hiç değilse iki nesilden beri, kendi Bedevî alışkanlıklarının pek çoğunu korumuş oldukları¹⁸ ve dolayısıyla medenî alâkalarının zayıflığı¹⁹ göz önüne alınır, Hâricilerin gerek kabile asabiyeti sebebiyle giriştikleri faaliyetleri, gerek haşin mizaclarının gereği sert ve müsamahasız anlayış ve cahilâne fikirleri daha iyi değerlendirilebilir.

Bize göre bu iki ana sebep yani otoriter ve âdil bir idare ile merkezî otoriteyi temsil eden Kureyş'in hâkimiyetini sarsıp, kendi ictimaî ve etnik yapılarının gerektirdiği mizaç istikametinde fazla derine girmeden Kur'an'a bağlı bir hayat anlayışı, bu insanların Havâric adı altında bir araya gelmeleri sonucunu doğurmuştur.

Bununla birlikte burada karşımıza bir soru daha çıkmaktadır: Doğuşuna sebep olarak zikrettiğimiz bu âmiller karşısında, Hâricîlik hareketini dinî mi, yoksa siyâsî bir hareket olarak mı tesbit etmek gerektir?

Goldzhier,²⁰ Ahmed Emin,²¹ Hâricîliğin siyâsî bir hareket olduğu fikrini savunurlarken, W. Thomson ve Nallino da siyâsî olmaktan çok dinî olduğunu, tahkim'i reddederken Kur'an'a dayandıklarını; üstelik tahkim konusundaki tartışmada duruma hâkim olanların çok sayıdaki kurra²² olduğunu söylerler.²³ Gibb de²⁴ tam ve yarı göçebe kabilelerden müteşekkil Hâricîlerin hareketini dinî olarak değerlendirir.

17 W. Thomson, *Kharijism*, 373.

18 W. Thomson, *ayn. esr.*, 374.

19 Çelebi, *Tarih*, II, 241.

20 *Akide*, 192

21 *Fecr*, 259, Ebû Zehra (*Mezhepler*, 90)'da "onların düşünce tarzları Kureyş ve topyekûn Mudar kabilelerine karşı besledikleri düşmanlık hisleri dolayısıyla apaçık belli olur" demek suretiyle hareketin siyâsî olduğunu zımnen ifade etmiş olmaktadır.

22 İbn Kesir (*Bidâye*, VII, 281), Hâriciler arasındaki kurra'nın 8000 olduğunu söylüyor ki, herhalde bu biraz mübalağah olmalıdır. Ayrıca Nuaymî (*Zuhûr*, 17), Hz. Ali ordusundaki kurra'nın Şamlı kurra'dan çok olduğunu belirtir.

23 Elie A. Salem, *The Political*, 18'den naklen.

24 *Mohammedanism*, 94.

Bize göre bu iki görüşün ikisinde de hakikat payı mevcuttur. Çünkü cereyan eden hadiseler hatırlanacak olursa görülür ki, bu harekete sebep olan âmiller siyâsî huzursuzluk kadar, Hz. Osman'ın -onlara göre- bid'atleridir; Allah'ın Kitab'ındaki emirleri terkedip Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı icraatta bulunmasıdır²⁵. Bu sebepten başlangıçta siyasî bir hizip olarak teşekkül eden bu fırkanın, pek kısa zamanda dinî bir hareketin öncülüğünü yaptığını da belirtmeliyiz. Bununla birlikte bu hareketi siyâsî olarak değerlendirenleri haklı gösterecek bir sebep de şu olabilir: İslâm dini mahiyeti itibariyle, hareketlerin dinî açılardan incelenmesine ve doğruca dinî menşee bağlanmasına imkân tanımaktadır. Bu bakımdan tahkim konusunda düşülen ihtilâfın altında yatan esas şey dinî tefsir farkı değil, siyasî kanaattir, denilebilir. Ayrıca Hâricilik hareketinin başladığı devirde olayların siyâsî ve dinî yönden içiçe oldukları da gözden uzak tutulmamalıdır. Bu konudaki ihtilâfları uzatmaktan çok bu harekete, siyâsî hizipten doğmuş ve dinî mahiyet kazanmıştır, demek bize daha makul görünüyor.

Artık şimdi Havâric'in Sıffîn'den sonraki durumuna geçebiliriz.

Tahkim için Ebû Mûsâ'nın gönderilmesini kabul ettikten sonra Hz. Ali, yanındakilerle birlikte Kûfe'ye çekildi. Bu arada başlangıçta tahkim için ısrar eden ve fakat sonra yaptıklarına pişman olarak "kararından dönmesini, tövbe ederek tahkimi reddetmesini isteyen"²⁶ yaklaşık olarak onikibin kişi,²⁷ Hz. Ali ile beraber Kûfe köylerinden biri olan Harura'ya çekildiler. Orada kendilerine, Sıffîn'de Hz. Ali ordusunun sol cenah komutanlığını deruhde etmiş olan Şebes b. Rib'i et-Temîmî'yi askerî komutan, Abdullah b. el-Kevvâ' el-Yeşkurî'yi de namaz kıldırmak üzere imam seçtiler ve idareyi ellerine aldıktan sonra, umûr-u İslâmiyenin şûrâ yoluyla icra edileceğini, bey'atın Allah'a olduğunu ve iyilikle emredilip kötülükten men'edileceğini (el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu âni'l-Munker) münâdilerle ilân ettiler²⁸.

25 Berrâdî, *Cevâhir*, 156 vd.; Kalhâtî, *Keşf*, 95 a.

26 Minkârî, *Sıffîn*, 513-4; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 18 a.

27 Belâzurî, *Ensâb*, 192 b; *Taberî*, I, 3349; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 395; Makdisî, *Bed'*, V, 221.

İbn Ebi Şeybe (*Musannaf*, 187 a), Harura'da toplanan Hâricilerin onbin olduğunu söyler. Kalhâtî (*Keşf*, 99 b) de aynı rakamı verir. Fakat Şemmâhî (*Siyer*, 25 a), onikibini kabul etmekle beraber yirmi veya yirmidörtbin dendiğini de yazar. İbn Kesîr (*Bidâye*, VII, 280) ise altı veya oniki bin denildiğini söyler.

28 Belâzurî, *Ensâb*, 192 b.

Bu ilân üzerine Hz. Ali'nin yanında bulunanlar "senin dostunun dostu, düşmanının düşmanı olarak yeniden bey'at edeceğiz" dediler. Hâriciler buna: "Sizler ve Şam halkı küfürde at başı beraber gidiyorsunuz. Şamlılar Muaviye'ye işlerine gelenleri kabul, gelmeyenleri reddetmek suretiyle; siz de Ali'ye dost bildiğine dost, düşman bildiğine düşman olmak üzere bey'at ettiniz" cevabını verdilerse de, Hz. Ali'nin taraftarları karşılık olarak "Ali istemedi, biz isteğimizle ona, Kitab ve Sünnet üzere bey'at ettik; siz de tutup ona muhalefet ettiniz" dediler²⁹.

Görülüyor ki Hz. Ali'nin taraftarları, Hâricilerin ayrılmasına psikolojik açıdan büyük önem vermekte ve onların muhalefetlerine târizlerde bulunmaktalar. Olayların cereyan tarzı hatırlanacak olursa, Havârici'in tahkime razı olmuşken, daha sonra Hz. Ali'ye muhalefetlerine ve onu kararından dönmeye zorlamalarına pek öyle kolay ve açık bir cevap bulunamaz. Ama bu gerçekten karışık durumu biz şu şekilde değerlendiriyoruz. Hâricilerin tahkimi kabul edişlerindeki başheca âmil Kur'an-ı Kerim'in hakemliğine güvenmeleri, Kur'an'a rağmen kılıç sallayamayacak kadar Kur'an'a bağlı dindar oluşları idi. Evet büyük bir ihtimalle bu sebebe dayanarak ve sırf din kaygusu ile kabul ettikleri, hattâ Emîrül-Mü'minin Ali b. Ebî Tâlib'i kabule zorladıkları tahkim fikrinden niçin caydılar?

Bir kere bunlara göre kendileri tamamen haklı, Ali b. Ebî Tâlib'e bey'at etmeyen Muaviye ve yanındakiler ise hatalı idiler. Onlarla isyancı bir grup oldukları için hakka dönmelerine kadar savaşıyorlardı. Kanlarının helâl olduğuna tamamen inanıyorlardı. Bu sebepten kendilerinden öldürülenleri de Allah yolunda şehid düşmüş olarak görüyorlardı. Ama tahkimi kabul etmekle durumlarını şüpheli bir vaziyete sokmuşlardı. Çünkü Muaviye ve ordusu da Hz. Ali ve Iraklılarla, maktul halife Osman'ın kanını talep için, yani kısas anlayışı ile döğüşüyordu. Tahkimin kabulü, "zımnen bu iddialarının tebriyesi"³⁰ ve onların da haklılığının fiilen kabul edilmesi demek oluyordu. Gerçi bu durumu Emîrül-Mü'minin Hz. Ali, mushafın ref'ine başvurulduğu zaman onlara hatırlatmıştı; ancak o zaman, onlar bunun anlamını kavrayamamışlardı. Oysa şimdi tahkimi kabul etmekle işledikleri büyük yanlış idrak etmiş ve bundan dolayı Allah'a tövbe etmişlerdi. Eğer Halife Ali b. Ebî Tâlib de onlar gibi tövbe eder, kararından dönerse tekrar

29 Taberî, I, 3350-1.

30 Nuaymî, Zuhûr, 31.

onunla birleşip Rabblarına kavuşuncaya kadar dövüşeceklerdi³¹. Ama Hz. Ali bunu onlardan önce istediği, artık şimdi arada yazışma olduğu ve ahd ve mısak verildiği; Allah'ın da "Abidleştiğiniz zaman Allah'ın ahdini yerine getirin"³² emrine uymanın gerekli olduğu gerekçesiyle buna yanaşmıyordu.

Bununla birlikte Hz. Ali, durumu onlarla tekrar görüşmenin faydalı olacağına inanıyordu. Bunun için durumu yerinde incelemek üzere kendi adamlarından Sa'saa b. Sûhan el'Abdî'yi Ziyad b. en Nadr el-Hârisî ve Abdullah b.el-Abbas'la beraber onlara gönderdi. İbn Abbas'ın etrafını çeviren Hâricilerle onun arasında bir tartışma cereyan etti. Bu tartışmayı, Hâricilerin davranışlarının bizzat kendi kalemlerinden tesbiti bakımından bir İbâdî kaynağından hemen aynen verelim:³³

"İbn Abbas: Emîrül-Mü'mînîn'e kızmanızın sebebi nedir?"

Havâric: Ali, mü'minlerin emîri idi. Fakat Allah'ın kendisine verdiği bu hilafet libasından vazgeçerek tahkimi istedi.

İbn Abbas: Hz. Peygamber bile, Hudeybiye anlaşması imzalanırken, Kureyş müşriklerinin "eğer seni Allah'ın Resülü olarak tanısaydık, elbette seninle bozuşmazdık" demeleri üzerine kendi "Resulullah" unvanını sildirmişti. Sonra sizin câiz sayılamıyacağınızı söylediğiniz tahkim hakkında Allah şöyle der: "Ey mü'minler! İhramlı iken avı öldürmeyin, sizden bile bile onu öldürene, ehli hayvanlardan öldürdüğü kadar ceza olduğuna içinizden iki âdil kimse hükmedecektir."³⁴ Allah bu konuda yine şunu buyurmuştur: "Karı kocanın arasının açılmasından endişelenirseniz, erkeğin âilesinden bir hakem ve kadının âilesinden de bir hakem gönderin, bunlar düzeltmek isterlerse, Allah onların aralarını buldurur..."³⁵

Havâric: Seni dinledik; şimdi de sen bizim delillerimizi dinle ve bizimle seni gönderen arasında hakemlik et! İbn Abbas, peki, dedi.

31 Taberî, I, 3360-1.

32 Nahl: XVI, 91.

33 Kalhâtî, Keşf, 100 b-106 a. Bu münazara hemen aynı ifadelerle Şemmâhî (Siyer, 25 a, vd.) tarafından da verilmiştir. Münazaramın metindeki tekrar edilmiş kısımları kısaltılmıştır.

34 Mâide: V, 95.

35 Nisâ: IV, 35. İbn Abbas burada bir "kıyas-ı evlâ" kullanmıştır; şöyle ki, mademki bir karı-koca arasındaki geçimsizliği gidermek için hakem tayini emrediliyor, binlerce ve onbinlerce karı-kocadan mürekkep olan İslâm cemaatinin birbirlerine olan muhalefetlerini gidermek için hakem niçin tâyin edilmesin? Bk.: Çağatay-Çubukçu, Mezhepler, I, 15.

Havâric: Hac için ihramlı iken bir avı öldüren birinin, bu hareketi yasaklamayan bir kimsenin hakemliğini istemesine rıza gösterilebilir mi?

İbn Abbas: Hayır.

Havâric: Peki o halde Ali, Müslümanların kanını dökmek Allah tarafından yasaklanmış bir fiil olduğu halde, bu fiili meşrû, mütecevizlerle döğüşmeyi gayri meşrû sayan ve üstelik Allah'la Peygamber'in düşmanlarına sadakâta başlayan birini, dinî bir meselede nasıl hakem olarak kabul etti? Esas itibariyle tahkim doğru olsaydı bile, Ali başka şekilde inananları, Allah'ın dinî bir meselesi üzerinde hakem olarak kabul etmek; mü'minlerin şehid edilmelerine göz yummak ve Allah ve Resulünün düşmanlarına bağlanmaya başlamaya başlamakla, zaten hak yoldan çıkmış oluyordu.

Gelelim Ebû Mûsâ meselesine. . . o, kararsız bir adam değil miydi? O, mütecevizlerle savaşmayı gayri meşru sayıp halkı çarpışmaktan vazgeçirmedi mi?

İbn Abbas: Evet.

Havâric: Peki öyleyse Ali, böyle bir adamı, nasıl hakem olarak tayin edebildi? Ali böyle yapmakla, ihramlı iken öldürdüğü avın kıymeti üzerinde, böyle bir fiile izin veren birinin hükmünü kabul eden bir adama benzemektedir. Ayrıca Amr b. el-Âs, mü'minlerin kanlarını dökmeyi meşru bir hareket saymadı mı? Ve yine Müslümanlara karşı isyan edenlerle savaşmayı gayri meşru saymadı mı? Allah'ın ve Müslümanların düşmanlarına iltihak etmedi mi?

İbn Abbas: Evet. Bundan dolayı da siz, Ali ile uyuşamadınız.

Havâric: Kur'an-ı Kerîm'deki âyete gelince. . . "Eğer karı-kocanın arasının açılmasından endişelenirseniz, erkeğin âilesinden bir hakem, kadının âilesinden de bir hakem gönderiniz..." (Nisâ: IV, 35) buyuruyor. Şimdi farzet ki Yahudi veya Hıristiyan bir kadınla evlenmiş bir Müslüman var ve bunların aralarında da bir geçimsizlik doğmuştur. Böyle bir olayda gerek Yahudi gerek Hıristiyanın, inanmadıkları İslâm hukukuna göre hüküm vermeleri için Yahudi ve Hıristiyan dâvet etmek câiz midir?

İbn Abbas: Hayır.

Havâric: Öyleyse Ali, Müslümanların kanlarının dökülmesi Allah tarafından yasak edilmiş olduğu halde, kan dökmeye müsaade eden

ve düşmanlarımızla birleşen Amr b.el-Âs'ın hakemliğini, nasıl kabul edebildi? Bize karşı, bu tip bir anlaşmanın tamamlanmasının ve yerine getirilmesinin câiz olabileceği şeklinde ifade ettiği Hz. Peygamber ile kâfirler arasındaki, daha sonra feshedilmiş olan anlaşma meselesine gelince.. nitekim aynı şekilde kible önce Kudüs iken, sonra Kâbe'ye çevrildi. Başlangıçta şaraba müsaade edilmişti; fakat daha sonra yasaklandı. . . .

Beraet (Tevbe) Sûresinde Allah, Hz. Peygamber'i kâfirlerle herhangi bir anlaşmaya girişmekten menetmiş ve şöyle buyurmuştur: **"Allah'tan ve Peygamberinden, kendileri ile anlaşma yaptığımız müşriklere kat'î bir ihtardır..."**³⁶ Böylece Tevbe Sûresi, putperestlerle olan bütün anlaşmaların bozulmasını emretmiş ve Hz. Peygamberi de, Allah'ın kelâmını işitebilmeleri şartıyla kendisinden himaye elde etmeye çalışanlar müstesna, müşriklere herhangi bir emniyet ve rehin bağışlamaktan menetmiştir. Kezâ Allah şöyle buyurmuştur: **"Ey inananlar! Doğrusu puta tapanlar pistirler, bu sebeple, bu yıldan sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar.."**³⁷

Allah, kendi Resulünü müşriklere herhangi bir anlaşmaya girmekten menettikten sonra ve böyle bir faaliyeti Beraet Sûresinde hukuk dışı ilân ettikten sonra, hiç kimsenin bunu bu tarzda yapmasına müsaade edilmemiştir. Bu durumda senin adamın bu mesele hakkında ne diyebilir? Eğer o, müşriklere yapılmış anlaşmaların yerine getirilmesini, hâlâ câizmiş gibi telâkki ediyorsa, kendisine Mescidi Aksâ'yı kible edinsin ve iptal edilmiş şer'î hükümlere uysun!

Ey İbn Abbas! Şimdi senin adamının bize karşı bir delil olarak ileriye sürdüğü Hz. Peygamber'in müşriklere andı meselesine, ancak bu kadar izin verilmekte olduğunu düşünmez misin? Mütecevizlerle savaşmanın, tıpkı zina eden kadınla erkeğin kamçlanması ve hırsızın elinin kesilmesini öğretişi gibi, Allah'ın kullarına öğrettiği **Hududullah'**-tan biri olduğunu, bilir misin?

İbn Abbas: Evet.

Havâric: Farzet ki zina yaptığı veya hırsızlık ettiği ve çaldığı şey isbat edilmiş bir adam var. Müslümanların imamı ona, hırsızlık için tayin edilmiş cezayı zorla kabul ettirmek ister; ve fakat o, Allah'ın

36 Tevbe: IX, 1-2.

37 Tevbe: IX, 28.

emrine boyun eğmeyi reddeder. Müslümanlardan bir grup da suçluyu, kendisine tatbik edilmek istenen bu cezaya çarpılmaktan korumak için ayaklanırlar. Böylece o hırsız, onların arasında tehlikeden kurtulmuş olur. Şimdi Müslümanların bu insanlarla savaşması, şer'i değil midir?

İbn Abbas: Evet.

Havâric: Düşün ki Müslümanlar, her iki taraftan birçok kurban verilinceye kadar onlarla döğüştüler. O vakit Müslümanlara, kendi tarafları için bir hakem tayin etmelerini ve ayrıca kendilerince tayin edilen bir hakemle birlikte tahkime başvurmalarını ve neticede hakemlerin verecekleri karar her ne olursa olsun kabul etmeyi teklif ettiler. Şimdi onların verecekleri hükmü kabul etmek Müslümanlar için şer'i olur muydu? Eğer onlar, adâletsiz bir şekilde hükmetselerdi ve Hudud'un terkinini emretselerdi, Müslümanlar için bunu kabul etmek ve onu, Hudud'u terkedenler ve buna sınıksız yapışanlarla çarpışmayı şer'i farzetmek doğru olur muydu?

İbn Abbas: Müslümanların bu tarzda hareket etmelerine müsaade edilmemiştir ki..

Havâric: Öyleyse biz, Allah'ın dini üzerinde, zina eden kimse ve hırsız hakkındaki emirlerinde olduğu gibi kendileriyle döğüşmek Allah'ın Hududu'ndan biri olduğu halde, mütecavizlerle savaşmayı gayri meşru sayan biri ile nasıl olur da hakem usûlüne baş vurabiliriz? İnsanın, Allah'ın hüküm verdiği herhangi birşey üzerinde seçme hakkı yoktur. Bu konuda Allah: "Ve aralarında Allah'ın indirdiği Kitab ile hükmet. Allah'ın sana indirdiği Kur'an'ın bir kısmından seni vaz geçirmelerinden sakın, heveslerine uyma; eğer yüz çevirirlerse bil ki, Allah bir kısım günahları yüzünden onları cezalandırmak istiyor. İnsanların çoğu gerçekten fâsıktırlar. Cahiliye devrini mi istiyorlar? Yakînen bilen bir millet için Allah'tan daha iyi hüküm veren kim vardır?"³⁸ "Rabbinin sözü, doğruluk ve adâletle tamamlandı. O'nun sözlerini değıştirebilecek yoktur."³⁹ buyurmuştur.

Ayrıca "...Hüküm vermek ancak Allah'a aittir..."⁴⁰ buyurulmuştur. Ancak Kur'an-ı Kerim veya Sünnet'te hüküm bulunmadığı

38 Mâide: V, 49-50.

39 En'am: VI, 115.

40 Yûsuf: XII, 40.

hallerdedir ki, hüküm verme sâlih Müslümanlara aittir. Fakat Allah'ın hüküm verdiği bir meselede, hüküm verme insanın ihtiyarında değildir. Tıpkı Allah'ın: "Allah ve peygamberi birşeye hükmettiği zaman inanan erkek ve kadına artık işlerinde başka yolu seçmek yaraşmaz. Allah'a ve peygambere başkaldıran şüphesiz apaçık bir şekilde sapmış olur."⁴¹ buyurduğu gibi.

Peki o halde nasıl olur da, Allah ve Resulünün hükmünü terkeden biri, Allah'ın dinî bir meselesi hakkında hüküm verebilir? Muaviye ve Amr, Allah ve Resulünün hükmüne boyun eğmeyi reddettiler. Eğer onlar, buna boyun eğseler ve sonra Allah'ın emrine yakararak Müslümanların dinine dönselerdi, bu davranışlarını kabul etmek ve Allah'ın bize emrettiği, "mütecavizlerle Allah'ın emirlerini kabul etmelerine kadar savaşınız"⁴² hükmüne uyarak onlarla dostluğumuzu tazelemek, gerçekten borcumuz olacaktı. Ne var ki Allah tarafından kararlaştırılmış bir mesele üzerinde hüküm vermek için insanlar tayin etmek ve bu insanların hükmünü, Allah'inkini nakzetse bile kabul etmek, bizim uygun karşılayabileceğimiz bir şey değildir."⁴³

Havâric'in Abdullah b. el-Abbas'la münazaraları bu şekilde devam eder. Görülüyor ki Hâriciler, İbn Abbas'ın gerek Kur'andan gerek Hz. Peygamber'in hayatından verdiği delilleri, kendi kararlarına uygun bir biçimde değiştirmek suretiyle, İslâmiyetin bu konudaki İbn Abbas tarafından dile getirilen görüşlerini istikametlerine uydurma yoluna gitmişlerdir. Böylece de başlangıçtan itibaren ortaya koydukları dar ve hattâ ters anlayışlarının yeni bir örneğini daha vermiş olmaktadır.

Bu konuşmanın akabinde Hz. Ali, Ziyad b. en-Nadr'a⁴⁴, aralarında kimin sözünün geçtiğini yani reislerinin kim olduğunu sorar. Ondan Yezid b. Kays el-Erhabî olduğunu öğrenince, bunun çadırına

41 Ahzâb: XXXIII, 36.

42 Hucurât: XLIX, 9.

43 Bu münazaranın "karı koca arasındaki geçimsizlik", "Amr b.el-Âs'ın âdil olmadığı", Hz. Ali'nin karşısındakilerle anlaşma yapması ve "Emîrül-Mü'minin" sözünü silmesi bölümleri Ehl-i Sümmet kaynaklarında da vardır. Bk.: *Taberî*, I, 3351; *Makdisî*, *Bed'*, V, 222 vd; *İbnu'l-Esir*, *Kâmil*, II, 327. Gerek bu bölümler, gerek diğerleri hakkında Hâricî kaynaklara ileri sürülen deliller, muhtemelen daha sonra eklenmiş olmalıdır.

44 *Taberî*, I, 3352; *İbnu'l-Esir*, *Kâmil*, II, 328. Muberrred (*Kâmil*, 942)'e göre "Sa'saa b.Sühan'a sorar.

gider, iki rek'at namaz kıldıktan sonra onlara hitaben ana hatlariyle şu konuşmayı yapar:⁴⁵

“Öyle bir noktada bulunuyoruz ki, burada felâh bulan âhirette de felâh bulacaktır. Bu noktada sözünü hakka isabet ettiremeyen ise, âhirette daha fazla kör ve yolunu şaşırılmış olur.” Bundan sonra onlara liderlerini sordu ve İbnu'l-Kevva' cevabını alınca, ona hitaben: Bize karşı hurûc'unuzun sebebi nedir? dedi, ve aralarında şöyle bir konuşma geçti.

“İbnu'l-Kevva': Sıffin savaşında hakeme razı olmanız.

“Hz. Ali: Size karşı Allah'ı şâhit tutuyor ve hatırlatıyorum. İçinizde tahkimi benden daha çok beğenmeyen birini biliyor musunuz? Onlar Mushaf'ı kaldırdıkları zaman siz, Allah'ın Kitab'ına uyalım, dediğinizde ben size, “onları ben sizden daha iyi bilirim onlar din ve Kur'an'ın dostu değildirler; onlarla arkadaşlık etmiş biriyim, çocukluklarımı ve yetişkin hallerini bilirim. . Bu bir hiledir..” dediğimde beni reddedip onu kabul edinceye kadar beni zorlamadınız mı? Sonra ben her bakımdan mutlak olarak hakem tayin etmedim. Kur'an'ın dirilttiğini diriltmek, öldürdüğünü öldürmek şartıyla hakem tayin ettik. Eğer Kur'an'ın hükmü üzerine hakemlik ederlerse muhalefete hakkımız yoktur. Ama Kur'an'ın hükmüne uymazlarsa, onlarla aramızda bir bağ kalmaz.

“İbnu'l-Kevva': Sen bize, (İslâm) kanı üzerinde insanların hakem tayin edilmesini kabul edip etmediğini söyle bakalım.

“Hz. Ali: Biz insanları değil, sadece Kur'an'ı hakem tayin ettik. Kur'an ise sayfalara yazılmış bir kitaptır ve kendi kendine konuşmaz. Onunla insanlar konuşur ve ondan insanlar hüküm çıkarır.

“İbn'ul-Kevva': Peki niçin muayyen bir müddet tanıdın?

“Hz. Ali: Bilmeyenler bilsin ve bilenler de bu işi düşünüp hazırlansınlar ve belki de bu sulh sırasında Allah bu ümmeti ıslah eder, diye..

“İbnu'l-Kevva': Söylediklerinde haklısın; fakat tahkimi kabul etmekle biz büyük bir günaha girdik ve bunun için de tövbe ettik. Sen de Allah'a tövbe et, af dile, sana dönelim!

⁴⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 195 vd; Dineverî, *Ahbar*, 208 vd; Muberrred, *Kâmil*, 910-912, 942 vd; Taberî, I, 3352 vd; İbn Abd Rabbihi, *İkd*, IV, 351 vd; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, III, 328 vd.

“Hz. Ali: Ben her gúnahtan dolayı Allah’a tövbe ederim, af dilerim.”

Bu konuşma üzerine Hâricilerden altı bin kişi, onunla beraber Kúfe’ye geri döndü⁴⁶. Bu dönenler arasında el-Ahnef b. Kays, Şebes b. Rib’i, Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye ve İbnu’l-Kevva’ da bulunuyordu⁴⁷. Kúfe’ye yerleştikten sonra Hz. Ali’nin tahkimden rücu ettiğini ve onu dalâlet olarak gördüğünü yaymaya başladılar. Bu söylenti üzerine Hz. Ali’ye gelen Eş’as b. Kays: “Ey Emîrül-Mü’minîn! Halk senin tahkimi dalâlet ve bu meselede ısrarı küfr olarak gördüğünü söylüyorlar”⁴⁸ deyince Hz. Ali, Kúfe’de halka hitabederek dedi ki: “Benim tahkimden caydığımı söyleyen yalan söylemektedir; onu dalalet olarak gören de dalâlettedir.” Bu söz üzerine câmiden çıkıp giden Havâric’e, gene onlarla konuşmak üzere Abdullah b. el-Abbas’ı gönderdi. Abbas’ı ikram ve saygı ile karşılayan Havâric arasında “devamlı namaz kılmaktan alınlar çatlamış, elleri ve dizleri deve dizleri gibi nasırlaşmış, temiz elbisesi”⁴⁹ kimseler vardı. İbn Abbas onlara birçok deliller ileri sürerek nasihat etti. Hz. Ali’nin haklı; hakemler adâletle karar vermezlerse dahî Ali b. Ebû Tâlib’in hilâfete Muaviye ve başkalarından daha lâıyk olduğunu bildirince, iki bin kadarı ona uydu ve geride dört bin kişi kaldı.

Geride kalanlar “anlayışlı, ileri görüşlü, şecaatli ve hatip”⁵⁰ bir kişi olan ve aynı zamanda “çok secde etmekten dizleri deve dizleri gibi çatladığı”⁵¹ için Zu’s-Sefinât⁵² denilen Abdullah b. Vehb er-Râsibî’nin evinde toplanarak durumu gözden geçirdiler. Râsibî “inananc bir kavme yaraşan şeyin iyiliğı emredip kötülüğü yasaklamak (el-Emru bi’l-Ma’rûf ve’n-Nehyu âni’l-Munker) prensibini bu dünyaya yaymak”⁵³ olduğunu belirttikten sonra “halkı zâlim olan bu yerden çıkıp dağlara veya bu bid’atleri reddederek Medâin’e gitmeyi”, Hurkus b. Zuheyre de “haklı talep zulmü inkâr etmeyi”⁵⁴ tavsiye etti. Bunun üzerine söz alan Hamza

46 İbnu’l-Esir (*Kâmil*, III, 328), “hepsi döndü” der. Ki bu olayların gelişmesine aykırı düşmektedir.

47 Belâzurî, *Ensâb*, 193 a.

48 Muberrred, *Kâmil*, 943; *Taberî*, I, 3363.

49 Muberrred, *Kâmil*, 943.

50 Muberrred, *Kâmil*, 891.

51 Wellhausen, *Havâric*, 39.

52 Belâzurî, *Ensâb*, 196 a.

53 İbnu’l-Cevzî, *Muntazam*, II, 18 a.

54 *Taberî*, I, 3364.

b. Sinan el-Esedî⁵⁵ ise, bu işler için aralarından bir emîr seçmeleri gerektiğini söyleyince emîrliği Zeyd b. Husayn et-Tâî, Hurkus b. Zuheyr, Hamza b. Sinan, Şureyh b. Evfâ'ya sıra ile teklif ettiler. Neticede sıra Râsibî'ye gelince: "Pekalâ verin . . . onu bu dünyaya rağbetim dolayısıyla kabul etmediğim gibi, ölüm korkusu ile de terketmiyeceğim.." dedi⁵⁶. Böylece 19 Şevval 37/ 30 Mart 658 tarihinde⁵⁷ Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye bey'at etmiş oldular. Râsibî'nin "Allah, iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak, doğruyu söylemek ve yolunda savaşmak üzere bizden ahd ve misak almıştır; Allah yolundan ayrılıp yolunu şaşırırlar için şiddetli azâb vardır . . . Onlarla cihad etmek hak ve sevaptır . . ."⁵⁸ şeklindeki imamet hutbesinin ertesi günü Zeyd b. Husayn'ın evinde bir toplantı yapan Hâriciler "Şureyh b. Evfâ'nın Medâin'e çıkılım"⁵⁹ fikrini tartıştılar. Zeyd b. Husayn'ın "toplucu çıkarsanız görülürsünüz; onun için önce Basra'daki kardeşlerinize yazın ve size iltihaklarını isteyin, sonra ayrı ayrı yollardan Nehrevan'da⁶⁰ toplanın" tavsiyesine uyularak küçük gruplar halinde gizlice Kûfe'den çıkıldı ve Nehrevan'da toplanıldı.⁶¹

Bu sıralarda, yaklaşık olarak Ramazan veya Şevval 37/Şubat-Mart 658'deki hakemlerin meşhur kararı üzerine Hz. Ali, Kûfe'de halka okuduğu hutbede taraflarca tayin edilen hakemlerin, Kur'an hükümünü bir tarafa atarak kendi keyiflerince karar verdiklerini, dolayısıyla artık isyancı durumunda olan Şamlılarla savaşmaya hazırlanmalarını istediği gibi⁶² Nehrevan'a çekilmiş Hâricilere de şöyle bir mektup yazdı:

"Besmeleden sonra.. Emîrül-mü'minin Ali b. Ebî Tâlib'den Zeyd b. Husayn, Abdullah b. Vehb er-Râsibî ve yanlarında bulunanlara!⁶³

55 Dîneverî, (*Ahbâr*, 202), Hamza b. Seyyâr şeklinde yazıyor.

56 Dîneverî, *Ahbâr*, 202; *Taberî*, I, 3365; Ebû Muhammed, *Fırak*, 4 a; Şemmâhî, *Siyer*, 26 a; Kalhâtî, *Keşf*, 99 b; Sâlimî, *Tuhfe*, I, 80.

57 Wellhausen (*Arap Dev.* 39), bey'at tarihini 10 Şevval 37 olarak verir. Oysa Taberî (*Tarih*, II, 3365) bunun Şevval'ın onunda değil, "Şevval'ın bitimine on gün kala" olduğunu yazar.

58 Dîneverî, *Ahbâr*, 202-3.

59 Dîneverî, *Ahbâr*, 203; *Taberî*, I, 3365; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, II, 18b.

60 Nehrevan, Bağdad ile Vâsıt arasındadır. Halk dilinde Nihrevan denir. 38/658 yılındaki Hz. Ali ile Hâriciler arasındaki savaş sebebiyle meşhur olmuştur. Bk.: Yâkût, *Mu'cem*, VIII, 347-351.

61 Dîneverî, *Ahbâr*, 203-5; Muberrred, *Kâmil*, 945; *Taberî*, I, 3365-7; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 336-7.

62 *Taberî*, I, 3368.

63 Kalhâtî, *Keşf*, 100 a'da "yanlarında bulunan Müslümanlara!"

Selâm ve Allah'a hamdü senâdan sonra: İki hakem Allah'ın Kitab'ına karşı çıkararak, hiçbir meşru sebebe dayanmadan kendi keyiflerine uydular. Kitab ve Sünnet'le âmel etmediklerinden, verdikleri hükümlerden de yüz çevirdik. Artık şimdi anlaşalım,⁶⁴ ve "Ahkemu'l-Hâkimin" olan Allah, düşmanlarımızla bizim aramızda hükmünü yerine getirinceye kadar düşmanlarımıza ve düşmanlarınıza karşı çıkalım. Allah izin verirse Nehrevan'da⁶⁵ buluşalım."⁶⁶

Hâricilerin bu mektuba verdikleri cevap târihlerde ana çizgileriyle "sen Yüce Allah için değil kendi nefsin için gazâba geldin; insanları hakem tayin ettiğinden dolayı kâfir olduğunu itiraf ve tövbe edersen düşünürüz, aksi halde seni tamamen terkederiz"⁶⁷ şeklinde kayıtlıdır. Oysa Hâricî kaynaklarda durum hayli farklıdır ve aynen şu ifadelerle anlatılır:⁶⁸

"Besmele.. İmamı'l-Müslimîn Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Zeyd b. Husayn ve yanlarındaki Müslümanlardan, kendi kendini azleden Ali b. Ebî Tâlib'e.. selâmet, doğru yolu tutan ve koruyanların üzerine olsun..

Bir tek olan Allah'a hamd ve senâ ederiz. Mektubunda zikrettiğin, iki hakemin Kitabullah'ı terkettikleri ve Allah'ın indirdiğinin aksine hüküm verdikleri meselesi, bize ulaşmış bulunmaktadır. Allaha şükürler olsun ki, tâ başından beri biz, bu işi yapmanın doğru olmadığını bilmekteydik. Senin günahın, tahkimin yapılmasına rıza gösterdiğin için, hakemlerin günahlarından daha büyüktür. Hak olana dönmemizi ve daha önce olduğu gibi, bizimle anlaşmayı teklif etmişsin. Bu durumda biz, senin tövbe ve pişmanlığını reddetmiyoruz. Fakat eğer sen gerçekten samimî ve dürüst isen Allah'a, Resulüne ve Müslümanların imamı Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye itaat hususunda Müslümanlara iltihak et! Biz seni azlettikten sonra, onu, imam olarak tayin ettik. Çünkü sen bizim, böyle bir yola gitmemizi hak ettin ve biz de (sana karşı) bunu yapmak zorunda kaldık. Hepsi bu kadar!"

64 Kalhâtî, *Keşf*, 100 a.

65 Kalhâtî, *Keşf*, 100 a. Burada "Necrân" yazılmış ise de, herhalde bu müstensih hatası olmalıdır.

66 *Taberî*, I, 3368-9; İbnî'l-Esir, *Kâmil*, III, 339; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 18 b.

67 *Taberî*, I, 3369; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, III, 339; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 18b.

68 Kalhâtî, *Keşf* 100b.

Bu, her bakımdan sert ve kesin kararlı mektup üzerine Hâricilerden ümidini kesen Hz. Ali, Kûfe'de yanında bulunanlar ve Basra'dan birleşecek kuvvetlerle Şamlılar üzerine yürümeyi tasarlarlarken, Hâricîlerin sırf kendi görüşlerini paylaşmadı diye ashabdan Abdullah b. Habbab b. el-Erett⁶⁹ ve hâmile karısını boğazlamalarına müsteniden gönderdiği muhakkik el-Hâris b. Murre el-Abdî'nin de⁷⁰ onlarca öldürülmesi, üzerine Hâriciler konusunu çözdükten sonra Şam'a yürümenin gerektiğini anladı ve Nehrevan köprüsü civarında toplanmış olan Hâriciler üzerine yürüdü.

Nehrevan Hâricilerinin karşısına geçen Hz. Ali onlarla konuştu, şehid edilenlerin katillerinin teslim edilmesini istedi ise de onlardan "onların katilleri hepimiziz" cevabını aldı⁷¹. Hz. Ali bunlara son bir şans tanıyarak Kays b. Sa'd b. Ubâde⁷² ile Ebû Eyyûb Hâlid el-Ensârî'yi⁷³ nasihat için onlara gönderdi. Onların teşebbüsleri de bir fayda vermeyince, Hz. Ali, onlar başlatmadıkça siz harbi başlatmayın, dedikten sonra Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye bir bayrak verdi. Ensârî, bu bayrak altına geleceklerin emîn olduğunu bildirdi. Bu arada yapılan tavsiyeler ve konuşmalar üzerine tereddüde düşen Hâricilerden beşyüz kişilik bir grup "Ali ile niçin döğüşüyoruz? Onunla savaşmak için elimizde bir delil var mı? Gelin uzaklaşalım."⁷⁴ diyen Ferve b. Nevfel

69 Abdullah b.Habbab b.el-Erett, Hz. Peygamber'i görmüş ve ondan babası yoluyla rivayette bulunmuştur. Bk.: İbnü'l-Esir, *Usd*, III, 150. Abdullah b.Habbab, Hz. Ali'nin safında yer aldığı Sıffin'den dönerken yolda Hâriciler tarafından durdurulur. Kendisine Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i sorarlar. Hayırla anar. Osman'ı sorarlar. Evveli ve âhîrinde de haklı idi, der. Ali hakkında ne dersin? derler. O da: O, Allah'ı sizden daha iyi bilir ve dinindeki sakınması da sizden fazladır, cevabını verince, kızarlar ve karısı ile birlikte nehrin kenarında boğazlarlar. Bk.: İbn Abd Rabbihî, *İkd*, II, 390-1; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 404; Makdisî, *Bed'*, V, 224.

70 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 405.

71 Belâzurî, *Ensâb*, 196 b; Muberrred, *Kâmil*, 916; *Taberî*, I, 3376; İbn Abd Rabbihî, *İkd*, II, 390-1; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 405.

72 Kays b.Sa'd, sahâbenin faziletlilerinden ve dâhilerindedir. Hz. Ali'nin Mısır valiliğini yapmış ve 59-60?/679-9 yılında ölmüştür. Bk.: İbnü'l-Esir, *Usd*, III, 215 vd; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 249.

73 Ebû Eyyûb Hâlid b.Zeyd b.Kuleyb el-Ensârî, ilk Müslümanlardandır. Akabe, Bedir ve diğer savaşlarda bulunmuştur. Hz. Ali safında Sıffin'de bulunmuş, Muaviye devrinde de İstanbul'un fethi seferine iştirak ederek orada şehid düşmüştür (52/672). Bk.: İbn Sa'd, *Tabakât*, III/2., 49; İbnü'l-Esir, *Usd*, II, 88 vd; İbn Hacer, *İsâbe*, I, 405 vd.

74 Dineverî, *Ahbar*, 210; *Taberî*, I, 3380.

el-Eşcaî⁷⁵ ile birlikte ayrıldılar ve el-Bendeniceyn'e⁷⁶ gittiler. Bu duruma sinirlenen Hâriciler savaşı başlattılar ve neticede şiddetli bir çarpışmadan sonra Hâricilerin tamamına yakın büyük bir çoğunluğu katledildiler (9 Safer 38/ 17 Temmuz 558)⁷⁷. Nehrevan'dan kurtulan Hâricilerden Mis'ar b. Fedekî harbe katılmak için geldiği Basra'ya, Ebû Meryem es-Sa'dî Şhrezûr'a kaçarlar.⁷⁸

Nehrevan savaşından sonra Şamlılara karşı savaşa çıkmak üzere Nuhayle'de⁷⁹ konaklayan Hz. Ali, yanındakilere şehre gidip hazırlık yapmalarını istedi. Bu arada "Nehrevan'da Vehb er-Râsibî'den ayrılarak Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye sığınan ve Kûfe'de kalan ve Ehl-i Nuhayle"⁸⁰ denilen yaklaşık olarak ikibin kişilik bir Hâricî grubuna hitabeden Hz. Ali, onların kendisine katılmalarını veya dönmelerini istedi. Onlar reddedince hepsi de öldürüldü. Maamafih bunlardan az bir kısmı Mekke'ye doğru kaçıp kurtuldu.⁸¹ Kûfe'ye ailelerinin yanında giden askerleri de artık savaş yapmak istemiyorlardı. İçlerinde Eş'as b. Kays'ın da bulunduğu bir grup "oklarımız tükendi, kılıçlarımız körlendi"⁸² diyerek savaştan imtina edince Hz. Ali de Kûfe'ye girdi.

Siyasî tarih açısından Hz. Ali'nin Nehrevan ve Nuhayle savaşları onun adma birer zafer durumunda idi. Fakat bunlar, gerek Nehrevan öncesi gerek Nuhayle sonucu kaçıp kurtulan Hâriciler ve Hâricilerin müstakbel üyeleri için bir intikam arzusu doğurdu. Nihayet Hâriciler, prensip ve inançlarının, onlara göre yeryüzünü fesada bulayan Muaviye, Amr b. el-Âs ve Hz. Ali ortadan kaldırılmadıkça, yerleştirilemeyeceği

75 Ferve b.Nevfel el-Eşcaî, Hâricilerin ileri gelenlerindedir. Bk.: İbn Hacer, *İsâbe*, III, 217.

76 el-Bendeniceyn, Nehrevan dolaylarında meşhur bir yer. Bk.: Yâkût, *Mu'cem*, II, 292.

77 Belâzürî, *Ensâb*, 197a; *Taberî*, I, 3380. Hâricî kaynaklar Şemmâhî (*Siyer*, 28a), Kalhetî (*Kesf*, 106 b) ve Sâlimî (*Tuhfe*, 80) Nehrevân'da öldürülenlerin dörtbin olduğunu yazarlar. Muberrred (*Kâmil*, 916) ise, ölen Hâricilerin sayısının 2800 olduğunu söyler. Savaşın sonunda, Hz. Ali ordusundan dokuz kişi öldürülür, Hâricilerden ise sadece sekiz kişi kahr. Bk.: Muberrred, *Kâmil*, 917; İbn Ebî Şeybe, *Musannaf*, 186 a-187b.

78 Makdisî, *Bed'*, V, 137. Şhrezûr, geniş anlamda Kerkük eyâletini göstermek için kullanılır. Avrâman dağ silsilesinin batısında geniş ve münbit bir ovaadır, orada gelişmiş bir şehir vardır. Bk.: Yâkût, *Mu'cem*, V, 312-4.

79 Nuhayle, Kûfe yakınlarında bir yerin adı. Bk.: Yâkut, *Mu'cem*, VIII, 276-7.

80 Muberrred, *Kâmil*, 974.

81 Muberrred, *Kâmil*, 925-6. Bu kaçanlar arasında Benû Sa'd b.Zeyd-Menât'tan el-Mus-tevrid, Ferve b.Nevfel de vardı. Bk.: *Muberrred*, 975.

82 Dineverî, *Ahbar*, 211.

kanaatine vararak bunların öldürülmesi ve böylece intikamın alınması işini plânladılar. Neticede Abdurrahman b. Mulcem el-Murâdî, Hz. Ali'yi sabah namazında hançerliyerek yaraladı ve o, bu yaraların tesiriyle 17 Ramazan 40/24 Ocak 661 tarihinde vefat etti.⁸³

Nehrevan ve Nuhayle'den Hz. Ali'nin şehid edilmesine kadar, yaklaşık olarak iki yılı aşan bir devrede Hâricîlerin "küçük mahalli kıyamlar"⁸⁴ halinde bir takım faaliyetlerine şahid oluyoruz.⁸⁵ Bu ayaklanmalar içinde bizim bakımımızdan dikkati çeken biri Ebû Meryem es-Sa'dî et-Temîmî'nin hurûcudur. Ebû Meryem, hemen tamamı mevâlî'den müteşekkîl⁸⁶ kuvvetleri ile Şehrezûr'a gelir ve oradan Kûfe'ye yaklaşır. Hz. Ali onu kendisine itaate çağırırsa da yanaşmaz ve neticede onları tepeler, sadece elli kişi teslim olur (Ramazan 38/ Ocak 659)⁸⁷. Nehrevan savaşının üzerinde henüz bir yıl bile geçmeden Hâricîlere bu kadar çok sayıda mevâlinin iltihak etmiş olması, doğrusu çok ilgi çekicidir.

Hz. Ali'nin şehadetini takiben, Muaviye'ye bey'at etmekle "Nübüvvet gerçeği ve hârikasını unutarak asabiyete rüçû eden ve böylece Ümeyye oğullarını Mudar'a ve diğer araplara hâkim kılan"⁸⁸ İslâm cemaati içerisinde, Hâricîlerin ardı arkası kesilmeyen kıyamlarına şahid oluyoruz. Bu kıyamlar özellikle Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ın hilâfeti Muaviye'ye teslim etmesinden (Rebiyülevvel 41/Temmuz

83 Hz. Ali'nin şehadeti, Muaviye ile Amr'ı öldürmeyi üzerine alanlar hakkında bk.: Dineverî, *Ahbâr*, 218 vd; *Taberî*, I, 3456 vd; İbn Abd Rabbihi, *İkd*, IV, 359; Mes'ûdî, *Murûc*, II 411; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, 26a; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 387; Âynî, *Cumân*, 199 a; Şemmâhî, *Siyer*, 28b; *Kalhetî*, *Keşf*, 107b. İbnu'l-Esir (*Kâmil*, III, 387), Hz. Ali'nin vefat tarihinin "en doğrusu" kaydıyla 13 Ramazan 40 olduğunu söyler; Muberrred, *Kâmil*, 926-934'de de bu olaylar anlatılır. Ayrıca Muberrred, (s. 983) İbnu Mulcem'in Hz. Ali'yi şehid ettiği geceyi Eş'as b.Kays'ın yanında geçirdiğinin, hattâ Hier b.Adiyy'in, "Emîrî-l-Mü'minin öldürüldü dediklerinde Eş'as'ın İbn Mulcem'e "bu sabah uğurlu geldi" derken duyduğunun; bunun üzerine Hier'm Eş'as'a "sen mi öldürdün yoksa ey tek gözlü?" dediğinin diğer taraftan bunu Eş'as'ın kardeşi Afif b.Kays'ın işitip Eş'as'a hitaben "yoksa bu senin başının altından mı çıktı ey tek gözlü?" şeklinde konuştuğunun rivayet edildiğini nakleder.

84 Vida, *Hâricîler*, İA, V/1, s. 233.

85 Küçük çaptaki bu ayaklanmalar hk. bk.: Muberrred, *Kâmil*, 974-8; İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 372, vd.

86 İkiyüz veya dört yüz kişilik kuvvetleri arasında kendisi dâhil ancak altı arabın bulunduğu söylenilir. Bk.: İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 373.

87 İbnu'l-Esir, *Kâmil*, III, 373.

88 İbn Haldûn, *Târih*, III, 4.

661)⁸⁹ sonra “artık Muaviye üzerine tereddütsüz yürüyünüz ve onunla savaşınız” sloganı ile Nehrevan’da Hâricilerden ayrılan Ferve b. Nevfel’in hareketiyle kızıdır.

Gerçi Kûfe’deki bu kıyam, Muaviye’nin Kûfelileri de Hâricilere karşı savaşa zorlayan zorba tedbirleriyle hemen bastırıldı⁹⁰ ama, Hâricilerin intikam ve ihtirasları bir türlü yok edilemedi. Nitekim Ferve b. Nevfel’den sonra Abdullah b. Ebî'l-Havsâ’ et-Tâî, onun katlinden sonra da Havsara b. Vedâ’ b. Mes’ûd el-Esedî’yi başa geçiren Hâriciler, Muaviye ile Cemâziyelevvel 41/Eylül 661’de Kûfe dolaylarında Nuhayle’de üçüncü defa karşılaştılar ve bin beşyüz kişilik Hârici kuvvetinden ancak ellisi Kûfe’ye girebildi.⁹¹ Maamafih el-Muğîre b. Şû’be’nin⁹² Kûfe valiliğine tayininden sonra Hâriciler, burada Ferve b. Nevfel’in ölümü ile sonuçlanan yeni bir kıyama daha giderler.⁹³

Kıyamlarının Muaviye ve adamları tarafından çok şiddetli bir şekilde bastırıldığını gören Hâriciler, bu defa Nehrevan’dan kurtulmuş Hayyan b. Zabyân es-Sulemi, Muâz b. Cuveyn et-Tâî⁹⁴ ve el-Mustevrid b. Ulfe et-Temimî’nin⁹⁵ bulunduğu dört yüz kişilik bir toplantıda Nehrevan’da İbn Vehb er-Râsibî’nin kayımdan beri ilk olarak şûrâ yoluyla kendilerine bir halife seçtiler. En yaşlıları olan Mustevrid’e bey’at ederek (Cemâziyelâhire 42/Eylül 662), 43/663 yılı Şaban/Kasım ayında hurûca karar verdiler.⁹⁶

Fakat bu toplantıdan haberdar olan Muğîre b. Şû’be, zabıta kuvvetleri ile Hayyan b. Zabyan’ın evini sarar. İçeride Muâz b. Cuveyn’le beraber yirmi kadar Hâricî bulunmaktadır.⁹⁷ Buraya Kur’an okumak için toplandık derlerse de, Muğîre kanmaz ve onları hapse

89 Rebiyülâhir veya Cemâziyelevvel de denir. Bk.: İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, III, 405.

90 Belâzurî, *Ensâb*, 381 b, vd; *Taberî*, II, 102; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, III, 409; Şemmâhî, *Siyer*, 29 a.

91 Belâzurî, *Ensâb*, 382 a; Şemmâhî, *Siyer*, 29a.

92 el-Muğîre b.Şû’be, Rıdvan bey’atında bulunmuştur. Hz. Ömer devrinde Basra, Muaviye zamanında da Kûfe vâilîği yapmıştır. 50/670’de ölmüştür. Bk.: İbn Sa’d, *Tabakât*, VI, 12; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 452.

93 Belâzurî, *Ensâb*, 382 b.; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, III, 411.

94 Nehrevan’da öldürülen Zeyd b.Husayn’ın amcasının oğludur.

95 İbnu'l-Cevzî (*Muntazam*, II, 30 a, 32 a)’de “Alkame”.

96 *Taberî*, II, 19, 21; İbnu'l-Esîr, III, 420-1; İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, 30 a-b; Şemmâhî, *Siyer*, 29 a.

97 *Taberî*, II, 29; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, III, 425 vd.

sokar⁹⁸. Daha sonra onları kurtarmak üzere Müstevid'in hücumu geçeceğini haber alan Muğîre, Ma'kil b. Kays er-Riyâhî el-Yerbûî komutasında üç bin kişilik bir ordu ile Hâricilerin üzerine yürür. Neticede Müstevid ve Ma'kil ölürler ve Hâricilerden de beş veya altı kişi kurtulur.⁹⁹

Kûfe Hâricilerinin Müstevid'den sonra yeni bir halife seçmeleri için aradan uzun senelerin geçmesi¹⁰⁰ ve hiç değilse tedbirli Kûfe vâlisi Muğîre'nin ölmesi (50-51?/670-1) gerekti. Nitekim Müstevid'den sonraki ikinci kıyımları, Muğîre'nin hapsedtiği ve onun ölümü ile serbest bırakılan Hâricilerin, bey'atla iş başına getirdikleri Hayyan b. Zabyan'ın liderliğinde oldu. Fakat bu 58/677 yılı sonunda girilen hareket de, yeni Kûfe vâlisi İbn Ummî'l-Hakem (Abdurrahman b. Abdillâh b. Osman es-Sakafî)'in sert tedbirleri ile 59/678 yılı başında (Rebiyülevvel/Arahk) Bânikyâ'da¹⁰¹ hepsinin ölümü ile, yani kat'i bir yenilgi ile sonuçlandı¹⁰². Artık bu da zaten Kûfe Hâricilerinin sonu oldu.¹⁰³

Dğer tarafta Siffin'den sonra beşyüz kişilik bir Hâricî kütlesinin başına geçerek Basra'ya giden, Nehrevan'a katılan ve oradan kurtulup tekrar Basra'ya sığınan Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî'yi¹⁰⁴ Basra Hâriciliğinin ilk kurucusu sayabiliriz.

Ama Muaviye'nin hilâfetinden itibaren tarih sahnesinde gözükten ilk Hâricî, Sehm b. Gâlib et-Temîmî el-Huceymî ile el-Hatîmu'l-Behilî (Yezîd b. Mâlik) ve yanlarındaki yetmiş taraftarlarıdır.¹⁰⁵ 41/661 yılındaki isyanlarında Müslüman bir topluluğu Basra civarında öldürürler, daha sonra "aman" dilerler ve orada 45/665 yılına kadar kalıp, sonra yeni valinin korkusundan kaçarlar; ama ölümünden de kurtulamazlar (46/666). Bu yılda Rebiyülâhir sonu veya Cemâziyelevvel ba-

98 *Taberî*, II, 29; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 426.

99 *Taberî*, II, 40-61; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 32a, vd; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 426-436; Şemmâhî, *Siyer*, 29 a, vd.

100 Wellhausen, *Havâric*, 57.

101 Bânikyâ, Kûfe dolaylarında bir yerin adı. Bk.: Yâkut, *Mu'cem*, II, 50.

102 *Taberî*, II, 182 vd; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 32 a, 33a; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 515; Ayûî, *Cumân*, 262 b; Şemmâhî, *Siyer*, 29 a-B.

103 Wellhausen, *Havâric*, 58.

104 *Taberî*, I, 3367 vd.

105 *Taberî* II, 16, 46, 83; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, III, 417-8, 454.

şında (Haziran-Temmuz), Ziyad b. Ebîhî¹⁰⁶ Basra valiliğine tayin olunca, Basra Hâriciliğinde yeni bir dönem başlar. Bu dönemde Basra'da Hâricî kıyamlarından söz edebilmek oldukça güçtür. Bununla birlikte yine yetmiş kişilik bir Hâricî kıyama, Ziyad tarafından şiddetle bastırılır, Hâricîler öldürülür, binlerce insan hapsedilir.¹⁰⁷

Ziyad b. Ebîhî'nin Kûfe'de Ramazan 53/Ağustos 673 yılında ölümünden iki yıl sonra 55/674-5 'de bu defa oğlu Ubeydullah b. Ziyad, Hâricîlere göz açtırmamak üzere Basra valiliğine gelir ve doğrusu sertlik konusunda babasını geride bırakır. Hâricîleri en küçük davranışlarını bahane ederek hapse atar veya el ve ayaklarını kestirerek sokağa bırakır, hem bu sokağa bırakılverenin erkek veya kadın olmasına hiç aldırılmaz. Ziyadların vâililik dönemlerine ait Hâricîlerin haberleri, kaynaklarda onlar lehine oldukça önemli bir yer tutar¹⁰⁸. Onların bütün bu şiddet ve zorbalıklarına rağmen, isyanlardan vazgeçmeyen Hâricîler, Ebû Bilâl Mirdas b. Üdeyye et-Temîmî'nin¹⁰⁹ etrafında toplanarak akınlarını "çete harpleri şeklinde"¹¹⁰ sürdürüyorlardı. Maamafih bütün dikkatlerine rağmen kendilerini Ubeydullah'ın hapsinden kurtaramadılar. Kendisine tamnan izin hakkını, ertesi gün öldürüleceğini duymuş olmasına rağmen kötüye kullanmayı, affını sağlamış ve İbn Ziyad'ın hapsinden çıkar çıkmaz otuz veya kırk kişiden ibaret etrafındakilere "bu zâlimler arasında kalmak yaraşmaz" diyerek Basra'dan çıkmıştır. Yanında bulunanların bey'atlarıyla imamet mevkiine getirilen Ebû Bilâl, yalnızca zulümden kaçtığı için, ne kimseye saldırıyor ne de fesat çıkarıyordu. Ama buna rağmen Ubeydullah b. Ziyad, üzerlerine Esleme b. Zur'a kumandasında iki bin kişilik bir kuvvet sevketti. Ebû Bilâl'in "biz döğüşmek istemiyoruz" demesine rağmen hücum eden Esleme'nin ordusu kısa zamanda bozular ve savaşımadan kaçır

106 Ziyad b. Ebîhî, Ebû Sufyan'ın gayri meşrû çocuğudur. Muaviye'nin onu, kardeşi olarak ilâm tenkitlere yol açmıştır. 53/672 yılında ölmüştür. Bk.: İbn Hacer, *İsâbe*, I, 580.

107 *Taberî*, II, 91, 459.

108 *Taberî*, II, 185 vd., 391; Belâzurî, *Ensâb*, 386 vd; Muberrred, *Kâmil*, 994-7, 989-92; İbn Abd Rabbîhî, *İkd*, II, 217-8, 400, 996-7; İsfahânî, *Agâni*, I, 11; İbnü'l-Esir, III, 517 vd; Şemmâhî, *Siyer*, 34 a, vd.

109 Ali b. Ebî Tâlib'in safında Sıffin'de bulunan, tahkimi reddederek ondan ayrılan ve Nehrevân'a iştirak edip kurtulan Ebû Bilâl Mirdas, Hâricîler içinde âbid, müctehid bir kimse idi. Kim olduğuna bakmaksızın herkesi öldürmeyi (isti'râz), kadınların savaşa girmesini reddettiği; İbn Ziyad'a karşı davranışları ve cesareti için de çok takdir edilmiştir. Bk.: Belâzurî, *Ensâb*, II, 386 a-b; Şemmâhî, *Siyer*, 32-34 a.

110 Vida, *Hâricîler*, İA, V/I, s. 233.

gider.¹¹¹ Bunun üzerine dehşetli kızan Ubeydullah, bu defa dört bin kişilik bir orduyu Ebu Bilâl'e sevkeder ve bu ordu onu ve arkadaşlarını Cuma namazlarını kılarken Mescid'in içinde kılıçtan geçirirler (61/680-1)¹¹².

Bu olaya da Basra Hâricilerinin şimdilik sonu olmuştur diyebiliriz.

Receb 60/Nisan 680'de Muaviye'nin ölümünden sonra yerine geçen Yezîd b. Muaviye devri Hâriciler için câzip bir devre değildir. İbn Ziyad'ın şiddet politikası ile Basra kısmen boşalmıştır. Ayrıca Yezîd devrinde başlayan iç huzursuzluk, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edilmesinden sonra Abdullah b. ez-Zubeyr'in¹¹³ hilâfet tahrikleri, 63. yılda (10 Eylül 682'de başlar) Medinelilerin isyan teşebbüsü, Yezîd'in kumandanı Muslim b. Ukbe el-Murri'nin 26-27 Zilhicce 63/26 Ağustos 683 tarihinde Medine'ye saldırması ve daha sonra Mekke'de 3 Rebiyülevvel 64/31 Ekim 683'de Kâbe'nin yıkılışı umumî tansiyonu yükseltmişti. Kâbe'nin yanışından onbir gün sonra ölen Yezîd'i takiben, Hâricî hareketinin tamamen şümullediğini ve önem kazandığını hemen belirtelim.

Ziyadların baba-oğul Hâricilere nefes aldırılmaması üzerine onun civarından uzaklaşan Hâriciler, Muaviye'nin ölümünden sonra hilâfet iddiasına girişen ve Yezîd'in ölümünü takiben de "Emîru'l-Mü'minîn" unvanı ile Mekke'de, Medine'de ve bütün Hicaz'da hilâfeti tanıyan¹¹⁴ Abdullah b. ez-Zubeyr'e bu dâvâsında yardımcı oldular.

Şöyle ki, Ebû Bilâl Mirdas'ın ölümünden sonra İbn Ziyad, Hâricilere çok yüklenince, Nâfi' b. el-Ezrak, onlara Yezîd'in ordusu ile cihad için Şamlılara karşı çıkan Abdullah b. ez-Zubeyr ile birleşmeyi teklif etti.¹¹⁵ Kabul edilen bu teklif üzerine Nâfi' b. el-Ezrak'ın etrafın-

111 Hattâ çocuklar Esleme sokağa çıktığında "Ebû Bilâl arkada" diye bağırarak alay ediyorlardı. Bk.: Muberrred, *Kâmil*, 995.

112 Belâzurî, *Ensâb*, 386 a vd; Muberrred, *Kâmil*, 994-7, 989-92; *Taberî*, II, 185 vd; İbnu'l-Esîr, III, 517 vd. Bu katliamdan sadece Ubeyde b. Hilâl kurtulmuştur. Bk.: Belâzurî, *Ensâb*, 387 a.

113 Abdullah b. ez-Zubeyr, Zubeyr b. el-Avvam'ın oğludur. Hicrette doğmuş ve birçok olaylara adı karışmıştır. 73/692 yılında Haccac'la yaptığı savaşta ölmüştür. Bk.: İbnu'l-Esîr, *Usd*, III, 161 vd; İbn Hacer, *İsâbe*, II, 209 vd.

114 Belâzurî, *Ensâb*, 414 b, 425 b; Aynî, *Cuman*, 107 a, vd.

115 *Taberî*, II, 514; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 165; İbn Haldûn, *İber*, III, 144. Muberrred (*Kâmil*, 1023) onların Mekke'ye gidişini, Muslim b. Ukbe'nin Kâbe'ye hücumunu önlemek için olduğunu; oraya vardıklarında İbn Zubeyr'i kendi görüşlerinde bulduklarını söyler.

da toplanan Hâricîler¹¹⁶ arasında, daha sonra çeşitli Hâricî fırkalarının kurucuları veya ileri gelenleri olacak kimselerden Necdet b. Âmir el-Hanefî, Abdullah b. es-Saffâr, Abdullah b. İbâd, Hanzale b. Beyhes ve arkadaşları bulunuyordu.¹¹⁷ Hâricîler, İbn Zübeyr'e yardım ettiler ve Yezîd b. Muaviye ölünceye kadar da onun safında Şamlılara karşı savaştılar. Yezîd'in ölümü üzerine Şamlılar Mekke'den uzaklaştıktan sonra Hâricîler, kendi aralarında, görüşünü kat'iyetle bilmedikleri birine yardım etmenin doğru olup olmadığını tartışmaya başladılar. Neticede Abdullah b. ez-Zübeyr'e gidip Allah'ın Kitab'ı ve Resulünün Sünnet'i ile âmel eden Ebû Bekr es-Siddîk ve Ömer b. el-Hattâb haklarındaki kanaatini, birçok bid'atler koyarak seleflerinin yolundan ayrılan Osman b. Affân ile Allah'ın işinde insanların hakemliğine baş vuran Ali b. Ebî Tâlib için düşüncelerini ve nihayet âdil bir imam olan Hz. Ali'ye bey'at ettikleri halde, daha sonra bundan dönüp Hz. Âişe'yi de kandırarak savaşa sokan babası ez-Zübeyr b. el-Avvâm ile Talha b. Ubeydullah hakkındaki fikirlerini sorarlar. İbn Zübeyr, bunların hepsini de hayırla anıp onların kanaatlerine iştirak etmeyince, Hâricîler kızıp ondan ayrılırlar¹¹⁸. Nâfi' b. el-Ezrak, Abdullah b. es-Saffâr, Abdullah b. İbâd, Hanzale b. Beyhes Basra'ya, Ebû Tâlût, Ebû Fudeyk, Atıyye b. el-Esved de Yemâme'ye giderler,¹¹⁹ sayıları da yaklaşık olarak on bin dolaylarındadır.¹²⁰

2. Havâric'in Fırkalara Ayrılışı:

Basra'ya gelen ve Ebû Bilâl'in görüşünde birleşen¹²¹ Hâricîler,

116 Aynî, *Cuman*, 335 a.

117 Belâzurî, *Ensâb*, 423 b; *Taberî*, II, 425, 519; İbn Haldûn, *Iber*, III, 145; Şemmâhî, *Siyer*, 35 a; Wellhausen, *Havâric*, 69; Vida, *Sufriye*, IA, X, 782; Wensinck, *Nâfi' b. el-Ezrak*, IA, IX, 31.

118 Belâzurî, *Ensâb*, 437 b; Muberrred, *Kâmil*, 1023 vd; *Taberî*, II, 515 vd; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 165 vd; Çağatay-Çubukçu (*Mezhepler*, I, 35-37) İbn Zübeyr'le Hâricîler arasındaki bu konuşmanın hemen tamamına yakın bir bölümünün tercümesini vermişlerdir.

119 Muberrred, *Kâmil*, 1030; *Taberî*, II, 517; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 167.

120 Aynî, *Cuman*, 139 b. *Taberî* (II, 513), Hâricîlerin İbn Zübeyr'den ayrılışını Hicrî 65. yıl olayları arasında zikrediyorsa da, kanaatimizce bu yanlış olmalıdır. Çünkü Yezîd 14 Rebiyü-evvel 64/11 Kasım 683'de öldükten sonra 1 Rebiyülâhîr 64/27 Kasım 683'de Şamlıların 64 günlük kuşatmaları bitmiş ve geri çekilmişlerdir. Bu durumda Hâricîlerin İbn Zübeyr'den 65. yılın başında ayrıldıkları farzedilirse, onun yanında sekiz ay kalmış ve sonra onun kendi fikirlerinde olmadığını anlamaları ortaya çıkar. Diğer taraftan Belâzurî (*Ensâb*, 437 b) İbnü'l-Esîr (*Kâmil*, IV, 165), İbn Haldûn (*Iber*, III, 145) ve Aynî (*Cuman*, 108 a, 139 a) gibi târihçiler, Hâricîlerin İbn Zübeyr'den ayrılışlarını, doğru olarak Hicrî 64. yılın olayları arasında anlatmışlardır.

121 *Taberî*, II, 517.

burada yeni bir durumla karşılaşılır. Yezîd b. Muaviye'nin ölümü üzerine şehir halkı İbn Ziyad'ın aleyhine ayaklanmış, hapiste bulunan dört yüz kadar Hâricî kapıları kırarak çıkmışlar ve halk, Ezd ve Rebîa ile Benû Temîm ve Benû Kays kabileleri arasındaki savaşla meşgul buldukları için Hâricîler de serbest kalmışlar ve böylece bu karışıklıkta Basra'ya gelen Nâfi' b. el-Erzak'ın etrafında toplanmışlardı¹²². Bu arada bunlar "Aramızdan Allah yolunda hurûc edenler çıksaydı ne iyi olurdu! Oysa çoktan beri bu olmuyor. Bilginlerimiz ayaklanıp halka, yeryüzünde ışık tutmalı, onları dine dâvet etmelidirler. Takvâ ve ictihad sâhibi olanlarımız da Rabbimize iltihak ile Allah katında sayılan şehitlerden olmalıdırlar"¹²³ diyerek, Nâfi' b. el-Erzak'ın başkanlığında üç yüz kişilik bir grup halinde Basra'dan çıkıp Ehvaz'a¹²⁴ gelirler (Şevval 64/Mayıs 684)¹²⁵. Bu "hurûc" durumunu uygun görmeyen Abdullah b. es-Saffâr, Abdullah b. İbâd ve bu ikisinin görüşünde olan Hâricîler Basra'da kahırlar.

Ehvaz'a çıkan Nâfi' ve taraftarları orada yedi ay, aralarında herhangi bir ihtilâf olmaksızın kaldılar.¹²⁶ Fakat bu arada o, kendisine katılmayıp Basra'da kalanlara taraftar olmanın câiz olmadığını, böyle olanların kurtuluşa erişemeyeceklerini belirttikten sonra, yanındakilere dedi ki: "Allah, "hurûcunuzu" hakkınızda bir lütuf kılmıştır. O, sizin dışınızdakilerin görmedikleri gerçekleri size gösterdi. Yalnız Allah'ın Şeriatı ve emirlerini isteyerek çıktığınızı biliyor musunuz? Hareketinizin lideri O'nun emri, rehberiniz de Kur'an-ı Kerim'dir; yalnız ona uyar, onun gösterdiği yönü takib edersiniz değil mi?" "Evet" dediler. O devamla dedi ki: "Taraftar olduğunuz kimseler hakkındaki hükmünüzün, Hz. Peygamber'in, taraftarları hakkındaki hükmünün aynı olacağına şüpheniz yoktur değil mi? Nitekim Nebî (SA)'nin düşmanları hakkındaki hükmü de sizin düşmanlarınız hakkındaki hükmünüzün aynıdır. Diğer taraftan bugün sizin düşmanlarınız, Allah'ın ve Hz. Peygamber'in de düşmanlarıdır. O gün Hz. Peygamber'e düşman olan, bugün Allah'ın ve sizin düşmanınızdır, değil mi?" "Evet" dediler. Bunun üzerine o da

122 Muberrid, *Kâmil*, 1030; *Taberî*, II, 517-8; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 167.

123 *Taberî*, II, 517.

124 Ehvaz, batıda Irak, doğu ve güneyde Fars ve kuzeyde de Cibâl eyâletleri ile çevrili yerin adıdır. Ehvaz şehri, Kârûn nehri kenarındadır. Bk.: Yâkût, *Mu'cem*, I, 380-2.

125 İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 167. Şehristânî (*Milel*, I, 120), Nâfi'nin yanında "otuz bin atlı" bulunduğunu söyler ki, bu çok mübalağadır.

126 Belâzurî, *Ensâb*, 569 b, 572 a.

dedi ki: "Cenabı Hak "Allah'tan ve peygamberinden, kendileriyle andlaşma yaptığımız müşriklere ihtardır"¹²⁷ ve ayrıca: "İnanmalarına kadar, Allah'a şirk koşan kadınlarla evlenmeyin."¹²⁸ buyurmuştur. Böylece O, onların velâyetini, aralarında oturmayı, şahitlik etmelerini, kestiklerini yemeyi, onlardan dînle ilgili bilgi almayı, onlarla evlenmeyi ve mîraslarını haram kılmıştır. Bu hususları bilişiniz Allah katında aleyhimize bir delil teşkil eder. Bu sebepten bunları, kendilerinden ayrılmış olduğumuz kimselere bildirmemiz gerektir. Allah'ın bildirdiklerini gizlemiyelim. Nitekim O buyurur ki: "Gerçekten Kitab'da insanlara açıkladıktan sonra, indirdiğimiz belgeleri ve yol göstereni gizleyen kimseler var ya, onlara hem Allah lânet eder, hem lânetçiler lânet eder"¹²⁹... Bu fikirler bütün taraftarlarınca kabul edilir."¹³⁰

Nâfi' b.el-Ezrak'ın Taberî (310/922) 'yi esas alarak anlattığımız yukarıdaki fikirlere sâhip oluşu ve dolayısıyla "el-Muhakkimetu'l-Ulâ" olarak aynı fikri paylaşan¹³¹ Hâriciler arasındaki bu ihtilafın doğuşu hakkında, diğer kaynaklarda farklı rivayetler vardır.

Meselâ bu konuya temas eden Ebû'l-Hasan el-Eş'ârî (324/934)¹³², "k a a d e" den yani kendileriyle aynı fikirde olan ve fakat ayaklanmaya katılmayıp muhalifleri arasında oturanlardan t e b e r r î'yi yani uzaklaşmayı, kendi ordugâhlarına girmek isteyen birini sıkıntı ve güçlükle denemeyi ve kendilerine hicret etmeyenleri yani katılmayanları tekfir etmeyi ortaya koyarak bu anlaşmazlığı ilk çıkaranın "Abd Rabbih'l-Kebîr, veya başka bir rivayete göre Abdullah b.el-Vadîn" olduğunu söyledikten sonra, Nâfi'nin bu sonuncu şansa başlangıçta karşı çıkarak kendisinden yüz çevirdiğini; fakat Abdullah'ın ölümünden sonra onun bu fikrini ele alarak doğru gördüğünü, önce kendisine uymamış olduğu için kendini tekfere lüzum görmediği gibi, bu fikri ileri sürenin ölümünden önce kendisine uymayanları ve üstelik "kaade"yi bile kâfir saymadığını nakleder. Bu rivayeti hemen hemen aynı ifadelerle tekrar eden Bağdâdî (429/1037) ise,¹³³ bu isimlere bir de Abd Rabbihi es-Sağîr'i ekler.

127 Tevbe: IX, 1.

128 Bakara: II, 221.

129 Bakara: II, 159.

130 Taberî, II, 518-9; İbnü'l-Esir, *LKâmil*, IV, 167.

131 Nâşî, *Usûl*, 40 b; İbn Haldûn, *Iber*, III, 145.

132 *Makâlât*, 86-7.

133 *Fark*, 84.

Belâzurî (279/892)¹³⁴ ve Muberrred (285/898) ise¹³⁵, bu ihtilâfı çıkaranın Benû Hâşim'in bir kölesi olduğunu kaydederdiler. Onlara göre bu köle Nâfi'ye gelerek, "i s t i' râz¹³⁶ ve müşriklerin çocuklarının katli bize helâldir; bize muhalefet edenler de müşriktir" demiştir. Nâfi', bunu tekfir etmiş ise de o, "eğer Allah'ın Kitab'ından bir delil getiremezsem beni öldür" deyip "Nuh dedi ki: Rabbim! Yeryüzünde hiçbir inkârcı bırakma. Doğrusu sen onları bırakırsan kullarımı sapıtırlar; sadece ahlâksız ve çok inkârcıdan başkasını doğurup yetiştirmezler"¹³⁷ âyetlerini okudu. Bunun üzerine, bu kölenin fikirlerine eğilim gösteren Nâfi', yukarıda naklettiğimiz görüşlerini savundu ve dedi ki: Onlar (Kendilerine muhalefette bulunup hurûc etmeyenler) kâfirler gibidir; ya İslâm'ı (yani kendi fikirlerini) kabul ederler ya da katledilmeleri gerekir. Onların yerlerinde oturmak (kuûd) ve takıyye (imâmı gizlemek) helâl değildir. Buldukları yer yani Dâr'ları, Dâr-ı Küfr'dür.

O, bu fikirlerine destek olmak üzere şu âyetleri ileri sürüyordu: "Kendilerine. elinizi savaştan çekin. namaz kılın, zekât verin denenleri görmedin mi? Onlara savaş farz kıldığında. içlerinden bir takımı, hemen insanlardan, Allah'ın korkar gibi, hattâ daha çok korkarlar ve: Rabbimiz! Bize savaşı niçin farz kıldın? Bizi yakın bir zamana kadar geciktirseydin ne olurdu!, derler. Ey Muhammed, de ki: Dünyâ geçimi azdır, âhîret, Allah'a karşı gelmekten sakıman için hayırlıdır, size zerre kadar zulmedilmez."¹³⁸; "Ey inananlar! Aranızda dininden kim dönerse bilsin ki Allah, sevdiği ve onların O'nu sevdiği inananlara karşı alçak gönüllü, inkârcılara karşı güçlü, Allah yolunda cihad eden, yerinin yermesinden korkmayan bir millet getirir."¹³⁹

Nâfi'nin bu görüşleri, kendisine katılmayarak Basra'da kalmış olanlardan önce, kendi taraftarları arasında bir tepki ile karşılandı. Nitekim onun yanında bulunan Necdet b. Âmir el-Hanefî, İbn Ezrak'a karşı çıkarak takıyye'nin câiz olabileceği hususunda: "Mü'minler. mü'minleri bırakıp kâfirleri dost edinmesinler; kim böyle yaparsa, Allah katında dostluğa yaraşır birşey yapmış olmaz, ancak, onlardan sakın-

134 *Ensâb*, 569 b-570 a.

135 *Kâmil*, 1031 vd. Ayrıca bk.: Vargelânî, *Delil*, I, 15.

136 İsti'râz, kim olduklarına bakmaksızın insanlara saldırmak ve onları öldürmek demektir.

137 Nûh: LXXI, 26-27.

138 Nisâ: IV, 77.

139 Mâide: V, 54.

manız (takıyye) hâli müstesnâdır. . .¹⁴⁰ ve "Fir'avn ailesinden olup da inandığını gizleyen bir adam dedi ki: Rabbim Allaktır diyen bir adamı mı öldüreceksiniz? Oysa size Rabbinizden belgelerle gelmiştir. Eğer yalancıysa, yalanı kendisinedir; eğer doğru sözlü ise, sizi tehdid ettiklerinin bir kısmı başınıza gelebilir. Doğrusu Allah çok azıtanları, çok yalan söyleyenleri doğru yola erdirmez"¹⁴¹ âyetlerini delil getirdi. Aynı zamanda kaade'nin kendilerinden olduğunu, fakat eğer imkân varsa cihad'ın oturmaktan daha üstün olduğunu belirterek: "İnsanlardan, özürsüz olarak yerlerinde oturanlar ile, mal ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler birbirine eşit değildir. Allah, mal ve canlarıyla cihad edenleri, mertebeye, oturanlardan üstün kılmıştır. Allah bunların hepsine de cenneti vâdetmiştir, ama Allah, cihad edenleri oturanlara, büyük ecirler, dereceler, mağfiret ve rahmetle üstün kılmıştır. Allah bağışlar ve merhamet eder"¹⁴² âyetlerini okudu ve kendisine katılanlarla birlikte Yemâme'ye geçti.

Necdet'in Yemâme'ye geçişi ile, İbn Zubeyr'den ayrıldıktan sonra Ebû Tâlût'un başkanlığında oraya gelmiş olan Hâriciler, bu defa Ebû Tâlût'u mevkiinden indirerek Necdet'e bey'at ettiler (65 / 684-5)¹⁴³. Böylece ilk olarak İbn Ezrak'ın başkanlığında Ehvaz'da bulunan Hâriciler, kesin hatlarla Ezrakiyye ve Necdiyye olmak üzere ikiye ayrılmış oluyordu.

Bununla birlikte Basra'da kalarak Nâfi' b.el-Ezrak'a göre "kaade" grubunu teşkil edenlerle, Ezârika ve Necedât arasındaki ilgiler, daha doğrusu kesin çizgilerle ayrıştı sonuçlandıran ve bir bakıma tarafların birer müstakil fırka olarak doğuşunda kendilerine mahsus görüşlerini ortaya koymalarına imkân veren temaslar burada bitmedi. Taraflar birbirlerine uzun süreli yazışmalarda bulundular. Mîlel ve Nihal kitaplarında, genel olarak, hepsi de bir anda doğuvermiş gibi görünen bu fırkaların ihtilâflarını aksettiren bu, karşılıklı yazılmış mektupları nakletmeyi, faydalı görüyoruz.

Yemâme'deki Hâricilerin başına geçen Necdet b. Âmir, İbn Ezrak'a bir mektup yazarak fikirlerinden vazgeçmesini ve ilk hâline dönmesini istedi ve dedi ki:

140 Âl-i İmrân: III, 28.

141 Mü'min: XL, 28.

142 Nisâ: IV, 95-96.

143 Muberrred, *Kâmil*, 1032; İbnu'l-Esr, *Kâmil*, IV, 167-8; İbn Haldûn, *Iber*, III, 146.

“Besmeleden sonra... Sana tavsiyem, yetimlere karşı merhametli bir baba, zayıflara karşı da müşfik bir kardeş gibi olmandır. Allah yolunda yaptığın işlerde hiç bir kınayıcının kınaması sana dokunmasın ve zâlimin yardımı da senden uzak olsun. Sen ve arkadaşların bu yolda idiniz. Eğer âdil imama, bütün tebasının ecir kadar ecir verileceğini bilmemiş olsaydım, Müslümanlardan iki kişinin bile başına geçmezdim, dediğini hatırlamıyor musun? Allah'ın rızasını isteyerek nefisini Rabbinin taatine sattığın ve acılığına galebe çalarak tam hak ve hakikata ulaştığında şeytan sana musallat oldu. Oysa şeytana, senden ve senin arkadaşlarından daha ağır basan kimse yoktu. Ama o, senin gönlünü çeldi, hükmü altına aldı ve seni saptırdı. Böylece sen, Allah'ın Kitab'ında mazur gördüğü Müslümanlardan kaade'de olanları ve zayıfları tekfir ettin. Oysa Allah: “Güçsüzlere, hastalara ve sarfedecek birşeyi bulunmayanlara Allah, ve peygamberine bağlı kaldıkları müddetçe sorumluluk yoktur. İyi davrananlara sorumluluk olmaz...”¹⁴⁴ buyurmakla, onları iyi kimseler olarak vasıflandırmaktadır.

Sonra sen, çocukların öldürülmesini helâl saydın. Oysa Resulullah onların katlini yasaklamıştı. Diğer taraftan Allah bu hususta: “Kim yola gelirse ancak kendi lehine yola gelmiş ve kim saparsa da ancak kendi aleyhine sapmıştır. Kimse kimsenin günahını çekmez...”¹⁴⁵ buyurur.

Allah, oturanları (kaade) da hayırla anmıştır. Her ne kadar cihad edenleri üstün kılmış ise de, bu, âmel bakımından insanların çoğunluğu na, ondan aşağıda bir yer verilmesini gerektirmez. Allah'ın bu husustaki buyruğunu-yukarda geçen Nisâ Süresinin 95-96. âyetlerini- işitmedin mi? Görüyorsun ki Allah, bunları mü'minlerden kılmış ve cihad edenleri, âmelleri bakımından onlardan üstün tutmuştur.

Sana muhalefet edenlere emanetleri vermeyeceğini söylüyorsun. Oysa Allah, emânetlerin ehline verilmesini emreder. Allah'tan sakın ve kendine dön!...”¹⁴⁶

Bu mektuba İbn Ezrak'ın verdiği cevap da şudur:

“Besmeleden sonra... Bana vaaz ettiğin, hatırlattığın, nasihat ettiğin, azarladığın, doğruluk üzere olduğum zamanı ve sevabı tercih

144 Tevbe: IX, 81.

145 İsrâ: XVII, 15.

146 Muberrred, *Kâmil*, 1033-51.

etmekle vasıflandırdığım mektubunu aldım. Allah'tan beni, söz dinleyen ve dinlediğinin en iyisine uyan kullarımdan etmesini dilerim.

Oturanları tekfir etmeyi, çocukları öldürmeyi ve emâneti helâl saymayı kabul ettiğim için, beni ayıphyorsun. Şimdi sana bunları niçin yaptığımı açıklayacağım:

Bu oturanlar (kaade), Hz. Peygamber zamanındaki zikrettiklerinden değildir. Hz. Peygamber zamanında Mekke'de olanlar, ezilmiş ve mahsur durumda idiler. Kaçmaya ve Müslümanlara katılmaya imkân bulamıyorlardı. Bugünküler ise, dini anlamış ve öğrenmişler, Kur'an'ı da okumuşlardır. Kendileri için yol, apaçık bellidir. Allah'ın bu durumda olanlar için: "Melekler kendilerine yazık edenlerin canlarını aldıkları zaman: Ne yapıyordunuz? deyince, "Biz yeryüzünde zavallı kimselerdik, diyecekler, melekler de: "Allah'ın yeri geniş değil miydi? Hieret etseysdiniz" cevabını verecekler. Onların varacakları yer cehennemdir. Ne kötü dönülecek yerdir!"¹⁴⁷ buyurduğunu bilirsin.

Bu hususta şu âyetleri de buyurmuştur: "Allah'ın peygamberinin rağmına, geri kalanlar, oturup kalmalarına sevindiler. Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad hoşlarına gitmedi. "Sıcakta savaş çıkmaym" dediler. De ki: "Cehennem ateşi daha sıcaktır! Keşki bilseydiler."¹⁴⁸; "Bedevidlerden, izin almak üzere. özür beyan eden kimseler geldiler. Allah'a ve peygamberine yalan söyleyenler, özür bile beyan etmeden kaldılar."¹⁴⁹ Bu âyette bunların mazeretlerinin doğru olmadığını, Allah'a ve Resulüne yalan söylediklerini haber veren Allah, âyetin sonunda buyurmuştur ki: "Onlardan kâfir olanlar can yakıcı azâba uğrayacaktır." İşte onların isimlerini ve alâmetlerini gör..

Çocukların işine gelince.. ey Necdet! Unutma ki, Allah'ın elçisi Nûh, Allah'ı senden ve benden iyi bilirdi. Bu konudaki Allah'ın buyruğunu biliyorsun -yukarda anılan Nûh Süresinin 26-27. âyetleri-. Bu âyetlerde küfr'le isimlendirilen çocuklardır; hem de doğmadan önce... Nûh kavminin çocukları doğmazdan önce kâfir olur da, biz bu hükmü kendi kavmimiz hakkında söyleyemez miyiz! Kezâ Cenabı Allah şöyle buyuruyor: "(Ey Mekke putperestleri) Sizin inkârcılarımız bunlardan daha mı üstündür? Yoksa Kitaplarda size sorumsuzluk belgesi

147 Nisâ: IV, 97.

148 Tevbe: IX, 81.

149 Tevbe: IX, 90.

mi var?"¹⁵⁰ İşte bunlar Arap müşrikleri gibidir. Onlardan cizye kabul etmeyiz. Bizimle onlar arasında ya İslâm'ı kabul etmek ya da kılıç vardır.

Bize muhalif olanların emânetlerini helâl sayma işine gelince.. Allah bize, onların kanlarını helâl kıldığı gibi, mallarını da helâl kılmıştır. Böylece kanları tam anlamıyla helâl, malları da Müslümanlar için f e y' (kâfirlerden savaşmaksızın alınan mallar)'dır. Allah'tan sakın ve kendine dön. Çünkü senin için tek mazeret kapısı tövbedir..."¹⁵¹

Nâfi' b.el-Ezrak, Basra'da bulunan el-Muhakkimetu'l-Ülâ grubuna da bir mektup yazmış ve şunları söylemiştir:

"Besmeleden sonra... "Allah dîni size seçti, siz de ancak O'na teslim olmuş olarak can verin..."¹⁵² Allah'a and olsun, biliyorsunuz ki, şeriat de, dîn de tektir. Buna rağmen zulmü, gece-gündüz göre göre kâfirlerin ortasında oturmak niye? Allah sizleri cihada çağırılmış ve buyurmuştur ki: "...Toplu olarak sizinle savaşan putperestlerle siz de toplu olarak savaşın..."¹⁵³ Herhalde sizin için de, her hangi bir durumda bir mazeret kapısı açmadı. Çünkü buyurdu ki: "İsteyen istemeyen hepiniz savaşa çıkın..."¹⁵⁴ Allah, ancak düşkünlere, hastalara, verecek birşey bulamayanlara ve kalması bir sebebe bağlı olanlara mazeret tanımıştır. Bununla birlikte cihad edenleri onlara üstün tutmuştur (daha önce geçen Nisâ Süresinin 95-96. âyetlerini söylüyor). Dünyaya aldanmayınız ve kanmayınız:..."¹⁵⁵

İbn Ezrak'ın bu mektubu Basra'ya geldiği zaman, bunu önce Abdullah b. es-Saffâr okur. Fakat halkın ayrılıp gitmesinden çekinerek saklamak isterse de Abdullah b. İbâd, mektubu okuduktan sonra "Allah, Nâfi' b.el-Ezrak'ın doğru söylediğini kabul eden her görüşü kahretsin!" deyip aralarında buldukları kavmin müşrik olmadığı için durumlarının, müşriklerin arasındaki Hz. Peygamber'in durumu ile kıyaslanamayacağını, aralarında yaşadıkları insanların müşrik olmayıp sadece nimet ve hükümlerde kâfir (kuffârun bi'n-Niam ve'l-Ahkâm)

150 Kamer: LIV, 43.

151 Muberrred, *Kâmil*, 1035-7.

152 Bakara: II, 132

153 Tevbe: IX, 36.

154 Tevbe: IX, 41.

155 Muberrred, *Kâmil*, 1038-9.

olduklarını, bu sebepten kanları ve savaş sırasındaki mallarının dışında kalanların kendilerine helâl olmadığını söyler. Bunun üzerine İbn Saffâr da, sen kısalttığın İbn Ezrak da aşırı gittiği için Allah her ikinizden uzak tutsun, deyip etrafındakilerle başını alıp gitti.¹⁵⁶

Böylece 65/ 684 yılında el-Muhakkimetu'l-Ülâ denilen ilk Hâricilerden kurucularının adlarına izafeten Ezrakiyye, Necdiyye, Sufriyye ve İbâdiyye olmak üzere dört ana fırka doğmuş oldu.

Bu fırkalar zamanla pek çok küçük kollara da ayrılmış¹⁵⁷ ve İbâdiyye hâric, diğerleri tarihin sayfalarına arasında kaybolup gitmiştir.

156 *Taberî*, II, 519. Muberrred (*Kâmil*, 1039-40) Nafi'nin mektubu Basra'ya geldiği zaman orada İbn İbad'la beraber bulunanın Ebû Beyhes Heysam b.Câbir ed-Dubaî olduğunu söyler. Beyhesiye'nin Acâride'nin kollarından Meymûniye ve İbrâhimiyye arasındaki bir çekişme sonucunda çıktığı göz önüne alınrsa, Sufriye'den sonra doğduğu, dolayısıyla orada bulunan şahsın İbn Saffâr olduğu hususu daha mantıklıdır. Bk. İsferyânî, *Tabîr*, 35; Şehristânî, *Milel*, I, 125.

Diğer taraftan Nafi'nin mektubu üzerine İbn İbad'a hitaben, sen, bize muhalefet edenin müşrik olmayıp, Kitab'a bağlı oluşları, Resulü kabul edişleri dolayısıyla **küffâr-ı niâm** olduklarını iddia ediyor ve onlarla nikâhlanmamın, miraslarının helâl olduğunu söylüyorsun; ben ise düşmanlarımız Resullah'ın düşmanları gibidir, Müslümanların Mekke'de oturuşları gibi, orada müşriklerin hükümleri yürürlükte olmak suretiyle onların arasında oturmamız helâldir; onlarla nikâhlanma ve mirasları câizdir, çünkü onlar İslâm'ı izhar etmiş münafıklardır, Allah katındaki hükümleri müşriklerin hükmü gibidir, demek suretiyle görüşleri bakımından İbn Saffâr olacağı hususunu daha da kuvvetlendirmektedir.

Bu arada Belâzurî (*Ensâb*, 570 b), İbn İbad ve İbn Saffâr'ın İbn Ezrak'a bir mektup yazarak, kaade'yi küfürle anması, savaştan önce malın helâl kılınması, çocukların öldürülmesi ve emanetleri almayı uygun görmesinden dolayı, onu reddettiklerini bildirir.

157 *Kitab fi'l-Fırak*, 58 b.Hâricilerin on fırkaya; Şehristânî (*Milel*, I, 115 vd.) ve Ebû Muhammed (*Fırak*, 4 a-b) onsekiz; Eş'arî (*Makâolât*, 93 vd), İbnü'l-Murtaza (*Bahr*, s. 10 vd, M. C. Meşkür neşr.) onbeş fırkaya; Bağdâdî (*Fark*, 72) yirmi; Şirvânî (*İcmâl*, 5 b-6a) de yirmioç fırkaya ayrıldığını yazarlar.